

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

ƏLYAZMASI HÜQUQUNDA

BAĞIROV NADIR ŞAMIL OĞLU

(Magistranın soyadı, adı, atasının adı)

"Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin
təkmilləşdirilməsi"

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İSTIQAMƏTİN ŞİFRİ VƏ ADI

060403 "MALİYYƏ"

İXTİSASLAŞMA

"MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİT"

ELMI RƏHBƏR:

MAGİSTR PROQRAMININ RƏHBƏRİ

I.E.N.DOS. T.S.HASILOV.

PROF.KƏRİMOV ASIF

Kafedra müdiri:
i.e.d.prof.M.X.Həsənlı

Bakı – 2014

MAGISTR DISSERTASIYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının mövzusu:

Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi

	Giriş	3
I Fəsil	Xəzinədarlıq sisteminin mahiyyəti və inkişaf mərhələləri	7
1.1.	Xəzinədarlığın mahiyyəti və maliyyənin idarəedilməsində onun rolu	
1.2.	Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin strukturunun formalaşması	18
1.3.	Xəzinədarlıq sisteminin zəruriliyi və inkişaf mərhələləri	30
II Fəsil.	Azərbaycan Respublikasında dövlət xəzinədarlıq sisteminin təşkili xüsusiyyətləri	41
2.1.	Dövlət xəzinədarlıq sisteminin təşkilinin hüquqi əsasları	
2.2.	Xəzinədarlıq sistemində dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbulu üsulları	45
2.3.	Maliyyə resurslarının idarə edilməsində xəzinədarlıq sisteminin rolunun qiymətləndirilməsi	51
III Fəsil.	Azərbaycanda dövlət xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları	62
3.1.	Dövlət büdcəsinin kassa icrasının səmərəli təşkilində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin vəzifələri və rolu	62
3.2.	Respublikamızda yaradılmış xəzinədarlıq sisteminin inkişaf istiqamətləri	66
	Nəticə	71
	Ədəbiyyat	74

Magistrant: Bağırov Nadir Şamil oğlu _____.

(A.S.A)

Elmi rəhbər: _____ dos.T.S.Hasilov _____

(A.S.A)

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi və siyasi islahatlar dövlət maliyyəsi sferasından, xüsusilə də büdcə sistemindən yan keçmədi. Belə ki, dövlət büdcəsi dövlətə, iqtisadiyyata təsir göstərməkdə, onun struktur dəyişikliklərinin maliyyələşdirilməsində, iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrinin inkişafının stimullaşdırılmasında, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinə sosial yardımların verilməsinin təmin edilməsində real vasitədir.

Xəzinədarlıq sistemi maliyyə münasibətləri sahəsində yaradılmış yeni strukturlardan biri hesab edilir. Xəzinədarlıq-dövlət maliyyəsinin əsas tərkib hissəsi kimi dövlətin gəlirlərinə və xərclərinə nəzarət edən və pul-valyuta vəsaitlərinin hərəkətini tənzimləyən ən mühüm dövlət orqanıdır.

Xəzinədarlıq sistemi dövlətin iqtisadi-maliyyə sisteminin əsasını təşkil edir. bu sistemin lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərə bilməsi, bütövlükdə, sabitliyin və inkişafın ən mühüm şərtidir.

Xəzinədarlıq maliyyə sisteminin əsas funksiyalarını yerinə yetirməklə, ümumilikdə iqtisadi sistemin mühüm tərkib hissəsidir. qeyd etdiyimiz kimi, bazar münasibətləri şəraitində maliyyə sistemi və o cümlədən, xəzinədarlıq çoxsaylı funksiyaları həyata keçirir. bu prosesin lazımi səviyyədə baş verməsi üçün, xəzinədarlığın mükəmməl strukturu yaradılmalı və o çevik quruluşa malik olmalıdır. Bu məqsədlə Respublikamızda daima maliyyəni idarəedilməsi orqanlarının, həmçinin xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan “Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi” mövzusunda tədqiqat işi öz aktuallığı ilə fərqlənir.

Problemin öyrənilməsi səviyyəsi. Hərbi iqtisadi sistemdə yeridilən maliyyə idarəedilməsinin əsasları, onun fəaliyyətini təmin edən təşkilatlar həmişə iqtisadçılardan ibarət olmuşdur. Xəzinədarlığın təşkili ilə bağlı məsələlərin makroiqtisadi səviyyədə öyrənilməsi və tədqiqatçıların ölkə alimləri ilə yanaşı yerli iqtisadçılardan ibarət tədqiqatlarında da işıqlandırılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda iqtisadçı alimlərdən Ə.C.Muradov, D.A. Bağırov, M.X.Həsənli, B.A.Xankişiyev, M.M.Sadiqov, S.M.Məmmədov, A.M.Kərimov, Ş.Ş.Bədəlov, Ə.Ə.Ələkbərov və digərləri tədqiq olunan mövzunun ayrı-ayrı məsələlərinin həllini özəl məsələlərindən əzərdən keçirmişlər.

Lakin bu əsərlərdə xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar sistemli tədqiqatlar aparılmamışdır.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Elmi-tədqiqat işinin əsas məqsədi müasir şəraitdə xəzinədarlığın təşkilinin nəzəri bazasını araşdırmaq, bu sahədə islahatların aparılması və onun sistem halına gətirilməsi barədə təkliflər hazırlamaq, xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi yollarını axtarmaqdır.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

- ✓ Xəzinədarlığın mahiyyəti və maliyyənin idarə edilməsində onun rolunun öyrənilməsi;
- ✓ Azərbaycanda xəzinədarlıq sisteminin strukturunun araşdırılması;
- ✓ Xəzinədarlıq sisteminin zəruriliyi və inkişaf mərhələlərinin müəyyən edilməsi
- ✓ Dövlət xəzinədarlıq sisteminin təşkilinin hüquqi əsaslarının işıqlandırılması;
- ✓ Xəzinədarlıq sistemində dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbulu üsulları
- ✓ Maliyyə resurslarının idarə edilməsində xəzinədarlıq sisteminin rolunun qiymətləndirilməsi;
- ✓ Dövlət büdcəsinin kassa icrasının səmərəli təşkilində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin vəzifələri və rolunun tədqiqi;
- ✓ Respublikamızda yaradılmış xəzinədarlıq sisteminin inkişaf istiqamətlərini təyin edərək təkmilləşdirilməsinin əsas yollarının müəyyən edilməsi.

Tədqiqatın obyekt – Azərbaycan Respublikasının xəzinədarlıq sistemi və onun fəaliyyətidir.

Tədqiqatın predmeti – Xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzəri aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası kimi xəzinədarlıq sisteminin təşkil edilməsi ilə bağlı ölkəmizin və xarici ölkələrin təcrübəli işçilərinin tarixi və müasir təcrübəsi, bu təcrübəni işıqlandıran alimlərin elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin bu sahədə metodiki təminat və təşkilati-normativ xarakterli materialları, hüquqi münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik sənədləri təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti, Maliyyə Nazirliyinin materialları, metodik göstərişləri və digər normativ sənədləri, həmçinin elmi-tədqiqat işlərinin nəticələri, təklif və tövsiyələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ✓ müasir iqtisadçı alimlərin elmi baxışlarından çıxış edərək xəzinədarlıq sisteminin formalaşması və inkişafının konseptual əsasları kompleks halda tədqiq edilmişdir;
- ✓ Xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə onun zəruriliyi və inkişaf mərhələləri müəyyən edilmişdir.;
- ✓ Dövlət xəzinədarlıq sisteminin təşkilinin hüquqi əsasları işıqlandırılmış və dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbulu üsulları tədqiq edilmişdir.
- ✓ Maliyyə resurslarının idarə edilməsində xəzinədarlıq sisteminin rolu qiymətləndirilmişdir;
- ✓ Xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması baxımından Respublikamızda yaradılmış xəzinədarlıq sisteminin inkişaf istiqamətləri təyin edilərək, onun əsas xüsusiyyətləri elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin nəticələrinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəzəri və praktiki müddəalardan, tövsiyələrdən, konkret ümumiləşdirmələrdən Azərbaycanda gələcək iqtisadi dəyişikliklərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, büdcə prosesi çərçivəsində, və maliyyə vəsaitlərinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsinə dair qərarların qəbul edilməsi üçün həlledici əhəmiyyətə malik informasiya verə bilən səmərəli

xəzinədarlıq sisteminin fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin yaradılmasında geniş istifadə oluna bilər.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. .

I Fəsil. Xəzinədarlıq sisteminin mahiyyəti və inkişaf mərhələləri

1.1. Xəzinədarlığın mahiyyəti və maliyyəniidarəedilməsində onun rolu

Xəzinə iqtisadiyyatda yeni anlayış deyil. Xəzinədarlıq fəaliyyətinin tarixi lap qədimlərə, ilk dövlətlərin yaranma dövrünə gedib çıxır. Məsələn, qədim əyyamlarda dövləti yaşatmaq və qorumaq məqsədilə əhalidən toplanan vergilərin hamısı xəzinəyə daxil olurdu. O vaxtlar dövlət məhz xəzinədarlıq vasitəsilə idarə olunurdu. Dövlətin bütün xərcləri xəzinədən ödənilir, dövlətin vəsaitinə nəzarət də ordan həyata keçirilirdi. İqtisadiyyat inkişaf etdikcə xəzinədarlıq da təkamülə uğradı. Bu mərhələdə xəzinədarlıq sistemi genişlənərək iqtisadiyyatın yeni-yeni sahələrini əhatə etməyə başladı.

Xəzinədarlıq sənayecə inkişaf etmiş Qərb dövlətlərinin hamısında var, amma onun rolu və funksiyaları müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Bu, fərqli tarixi ənənələrdən və siyasi tarazlığın saxlanılmasına fərqli yanaşmalardan irəli gəlir. Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində, xüsusən də sovet respublikalarında xəzinədarlığın meydana gəlməsi onunla əsaslandırılır ki, islahatların keçirilməsi ilə əlaqədar bu ölkələrdə yaranmış durum nəticəsində iqtisadi vəziyyət tez-tez dəyişilir və bu səbəbdən də büdcə prosesinin idarə olunmasında makroiqtisadi situasiya mürəkkəbləşməsinə deyə iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə daha operativ reaksiya vermək zərurəti meydana gəlir.

Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr nisbətən yüksək iqtisadi sabitlik dərəcəsi ilə fərqlənir ki, bu da özünü büdcənin idarə edilməsindəki nisbi sabitlikdə göstərir. Belə şəraitdə büdcə bütün il boyu maliyyə planlaşdırmasının əsasına çevrilə, yəni xeyli az dəyişikliklərlə icra oluna bilər. Bu fundamental sabitlik büdcənin müxtəlif funksiyalarının nisbi vacibliyinə təsir göstərir və bir qayda olaraq, həm büdcənin, həm də makroiqtisadi planlaşdırmanın hazırlanmasının əhəmiyyətini artırır.

Daha çox keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə xas olan nisbətən qeyri-sabit iqtisadi

durumda büdcənin və maliyyə əməliyyatlarının icrası kimi funksiyalara böyük önəm vermək lazımdır ki, büdcənin icrasına görə məsuliyyət daşıyan rəhbərlər iqtisadi mühitdəki dəyişikliklərə operativ və təsirli reaksiya verə bilsinlər.

Çağdaş bazar iqtisadiyyatı şəraitində xəzinədarlığın mahiyyəti bir qədər dəyişmiş, daha geniş sistem olan bazar münasibətlərini əks etdirən elementləri özündə cəmləşdirmişdir, lakin tarixi mahiyyətdə dəyişikliklər baş versə də, xəzinədarlıq öz ilkin funksiyalarını yerinə yetirməkdə davam edir.

Xəzinədarlıq dövlət gəlirlərini və xərclərini nəzarətdə saxlayan və pul-valyuta vəsaitinin hərəkətini tənzimləyən ən önəmli dövlət orqanıdır. İqtisadi lüğətlərdə verildiyi kimi xəzinədarlıq xəzinənin saxlanması, gəliri və çıxarı ilə məşğul olan dövlət idarəsi, yaxud maliyyə orqanıdır. Xəzinədarlıq işinin müasir mexanizmi ayrı-ayrı ölkələrdə bir-birindən fərqlənən daha geniş funksiyalar və səlahiyyətlər yerinə yetirir. Bundan əlavə, bəzi ölkələrdə ümumiyyətlə xəzinədarlıq yoxdur, onun funksiyasını başqa dövlət orqanı, yaxud orqanları yerinə yetirir. Məsələn, ABŞ-də xəzinədarlıq sistemi bütün maliyyə məsələlərini, o cümlədən pul dövriyyəsini tənzimləyən ən mühüm maliyyə qurumudur.

Onu da qeyd edək ki, bazar münasibətləri şəraitində xəzinədarlıq sistemi iqtisadi tənzimləmənin və nəzarətin əsas vasitəsi kimi çıxış edir.

Xəzinədarlıq sisteminin təşkili və onun fəaliyyətinin həyata keçirilməsi hər bir ölkədə müəyyən orqanlara həvalə olunur. Maliyyəni idarəciliyi orqanları bazar iqtisadiyyatı şəraitində çox böyük bir missiya yerinə yetirirlər.

Ümumiyyətlə, idarəetmə və ya idarəcilik anlayışı insanın şüurlu əmək fəaliyyəti ilə əlaqədardır və insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir. Cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, hər şeydən əvvəl, onun idarəcilik mexanizmlərinin səviyyəsi ilə ölçülür. Bu mexanizmlər mükəmməldirsə, deməli, inkişaf yüksəkdir. Ümumiyyətlə, "idarəetmə" dedikdə hər hansı bir obyektə şüurlu təsir üsullarının məcmusu nəzərdə tutulur.

Cəmiyyətin idarəcilik sistemi siyasi, iqtisadi, sosial idarəetmə prosesləri ilə ifadə olunur. İqtisadi idarəetmənin mühüm tərkib hissəsi maliyyənin idarə

edilməsidir. Maliyyənin idarə edilməsi isə öz növbəsində müəyyən məqsədə nail olmaq üçün maliyyə vasitəsilə obyektə şüurlu və məqsədyönlü təsir metod və üsullarının məcmusundan ibarətdir. Şüurlu və məqsədyönlü fəaliyyət kimi maliyyənin idarə edilməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi qanunların tələblərini və təsirlərini nəzərə almaqla gerçəkləşdirilir.

Bu zaman maliyyə idarəetmənin həm subyekt, həm də obyekt kimi çıxış edir. Bir tərəfdən, vasitə kimi istifadə olunan maliyyə idarəetmənin təsir obyektinə çevrilir, digər tərəfdən isə, maliyyə münasibətləri idarəetməni həyata keçirən subyekt kimi fəaliyyət göstərir.

Beləliklə, maliyyənin özünəməxsus idarəçilik orqanları, təşkilatçılıq üsulları və s. var və bütünlükdə maliyyəni bu orqanlar idarə edir. Həmin orqanlar müxtəlif ölkələrdə müxtəlif səlahiyyətlərə malikdir.

Sovet və ilk postsovet illərində maliyyə ciddi mərkəziyyətçilik, planlılıq, partiya inzibatçılığı kimi arxaik prinsiplərlə idarə olunurdu. Yəni bütün əsas məsələlər mərkəzdən həll edilir, idarəçilik ab-havasını yegənə-hegemon partiya müəyyənləşdirirdi. İqtisadi idarəetmə orqanlarının funksiyaları kommunist oliqarxiyası praktik olaraq öz üzərinə götürmüşdü. Hətta ən xırda məsələlər də mərkəzləşdirilmiş planlar vasitəsi ilə həll olunurdu. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu prinsiplər tam dəyişdirilməlidir. Belə ki, partiyalar iqtisadi həyatın birbaşa inzibatçılığı və idarəçiliyi işindən uzaqlaşdırılmalı, yalnız bu istiqamətdə öz təkliflərini verməlidir. Hər bir maliyyə orqanı müvafiq qanunvericilik çərçivəsi daxilində müstəqil olmalıdır. Bununla bərabər, dövlətin funksiyalarına aid olan məsələlər və vəzifələr mərkəzləşdirilmiş qaydada nəzərdən keçirilməlidir. Bu yöndə artıq müəyyən işlər görülməkdədir.

Maliyyə idarəçiliyi prosesi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki mərhələdən ibarətdir:

- 1) Hazırlıq mərhələsi. İki elementdən ibarətdir:
 - a) maliyyə informasiyası və b) planlaşdırma.

İnformasiya bazasının yaradılması idarəetmədə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Hər hansı funksiyanın yerinə yetirilməsi üçün ilk növbədə, dəqiq və geniş informasiya lazımdır. Qərar informasiyanın təhlili nəticəsində qəbul edilir. Maliyyə informasiyasının dürüstlüyü məqamlılığı cari prosesin gedişatını araşdırmağa, onun sonrakı inkişaf meyllərini və sonucunu əvvəlcədən nəzərə almağa və bunların əsasında müəyyən nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Planlaşdırma - maliyyənin idarə edilməsinin mühüm mərhələlərindən biridir. Səmərəli idarəçilik üçün görülməli işi əvvəlcədən müəyyənləşdirmək gərəkdir. Ç.Darvin tez-tez vaxt azlığından gileylənərmiş. Bir gün o öz vaxt "büdcəsini" hər biri 30 dəqiqəolmaqla hissələrə bölməyə başlayır və çox keçmədən vaxt potensialının iki dəfə artığının şahidi olur. Maliyyə idarəçiliyində düzgün və səmərəli planlaşdırma bütün maliyyə mənbələrinin aşkar edilməsi, onlardan səmərəli istifadə olunması, milli gəlir bölgüsünün optimal proporsiyalarının seçilməsi və disproporsiyaların aradan qaldırılması deməkdir.

Maliyyənin planlaşdırılması maliyyə mexanizminin tərkib hissəsidir. Maliyyə mexanizminin idarə olunması maliyyə tənzimləyiciləri və maliyyə qanunvericiliyinin idarə olunması qədər önəmlidir.

Ümumiyyətlə, planlaşdırma bütün cəmiyyətlərə xas olan anlayışdır. Lakin onun hər bir cəmiyyət və hər bir ölkə üçün səciyyəvi olan özünəməxsus cəhətləri var. Məsələn, SSRİ-də planlaşdırılma tam mərkəzləşdirildiyi və ölkə regionlarının xüsusiyyətləri tam nəzərə alınmadan aparıldığı halda, ABŞ-də bu iş bütün amilləri maksimum dəqiq nəzərə almaqla, hər bir subyektin müstəqilliyini müəyyən hüquq normaları daxilində qorumaqla görülürdü.

Milli iqtisadiyyatın təşkilində maliyyə planlaşdırması çox böyük rol oynayır, çünki milli iqtisadiyyatın, eləcə də müxtəlif dəyər göstəricilərinin ayrı-ayrı sahələri arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsində maliyyə planlarının əhəmiyyəti böyükdür.

Maliyyə planlaşdırması bütün hüquqi şəxsləri əhatə edir və onların hamısının bu prosesdə iştirakı vacibdir. Buna görə də maliyyə planlaşdırması mühüm

idarəçilik funksiyası kimi özünü göstərir. Belə idarəetmə tək cə iqtisadiyyatı deyil, dövlətin həyat fəaliyyətini də əhatə edir. Maliyyə planlaşdırması iqtisadi inkişafın yalnız dəyər tərəfini əks etdirir, yəni maliyyə planları dəyər parametrlərində tərtib olunur. Buna baxmayaraq maliyyə planlarının maddi təminatı olmalıdır. Maliyyə planlaşdırmasının obyektləri pul gəlirlərinin səfərbər edilməsi və bölüşdürülməsi, milli gəlirin ilkin və təkrar bölüşdürülməsi, bu əsasda pul fondları yaradılması və onlardan istifadə edilməsidir. Bu planlarda əksini tapan pul vəsaiti və ya pul fondlarını dövlət idarə edir ki, bu da iqtisadi baxımdan az əhəmiyyət kəsb etmir.

Maliyyə planlaşdırması iqtisadiyyatın material və dəyər tərəflərinin balanslaşdırılmasının mühüm vasitəsidir. Onun köməyi ilə pul və maliyyə ehtiyatlarının məbləği natural göstəricilərə uyğunlaşdırılır, tələblə təklif tənzimlənir. Maliyyə planlaşdırması milli iqtisadiyyatın inkişafına duyumlu təsir göstərir. Bu, onun yerinə yetirdiyi vəzifələrdən də görünür:

İnsanların maliyyə planlaşdırılması vasitəsilə həyata keçirdikləri vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Maliyyə ehtiyatlarının və pul fondlarının mənbələrinin və yığım üsullarının müəyyənləşdirilməsi. Burada söhbət tək cə gəlirlərin sadəcə olaraq haradan və nə qədər əldə edilməli olduğundan yox, bütün ehtiyatları nəzərə almaqla onların mənbələrinin tapılmasından gedir. İqtisadi cəhətdən bunun son dərəcə mühüm əhəmiyyəti var.

2. Maliyyə ehtiyatlarından istifadənin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi. Bu proses də kortəbii gerçəkləşdirilməməlidir. Burada bütün daxili xüsusiyyətlər və elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqramlar nəzərə alınmaqla cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərə biləcək ən səmərəli istiqamətlər tapılmalı, bütün iqtisadi imkanların işə düşməsinə şərait yaradılmalıdır.

3. Material-dəyər proporsiyalarının, pul tələb və təkliflərinin müəyyənləşdirilib öyrənilməsi, imkan səviyyəsində onların balanslaşdırılmasının təmin olunması. Bu prosesdə maliyyə bazarındaki tələb və təklif, maliyyə

göstəricilərinə onların təsiri öyrənilir və bununla da maliyyə siyasəti həyata keçirilərkən yarana biləcək çətinliklərin sayı xeyli azaldılır.

4. Milli iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nəzarətin təmin olunması. Bəllidir ki, hər bir maliyyə göstəricisi obyektin spesifik daxili xüsusiyyətlərini, elmi təhlil yolu ilə əldə edilmiş tendensiyaların nəzərə alınması ilə müəyyənləşdirilir. Bu proses özü-özlüyündə nəzarət qismində çıxış edir. Deməli, maliyyə planlaşdırmasının bütün mərhələlərində nəzarət amili üzə çıxır və indiki halda o, ilk növbədə gəlirlərin toplanmasına, bir də xərclər kanallarına aid olur. İqtisadiyyatın bu iki həlledici məsələsinə nəzarət iqtisadi fəaliyyətin ən optimal təminatlarından biridir.

5. Gəlirlərin və xərclərin müəyyənləşdirilməsi nəzərdən keçirilən aspektdə iqtisadiyyatın ölkənin inkişafına təsir göstərən ən çətin və ən mühüm amillərindəndir.

Maliyyə planlaşdırması bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan bir sıra prosesləri özündə birləşdirən, icraçı kadrlardan dərin bilik, çevik konstruktiv təfəkkür qabiliyyəti, qərarları müxtəlif variasiyalarda vermək, durumu idarə edə bilmək bacarığı tələb edən mürəkkəb bir sistemdir.

Mürəkkəb sistemli olduğuna görə maliyyə planlaşdırması ardıcıl olaraq bir-birini tamamlayan bir neçə mərhələdə həyata keçirilir:

1. Strateji məqsədin aydınlaşdırılması. Bunun üçün ilk növbədə gerçəkləşmə mexanizmi və imkanları ilə tanışlıq tələb olunur. Fərz edək ki, müəssisənin illik maliyyə planını tutmaq lazımdır. Bundan ötrü ilk əldə mövcud durumla tanış olmaq və ona müvafiq şəkildə il ərzində qazanılacaq nailiyyətlərin axtarılan səviyyələrini, yaxud başlıca məqsədi güman etmək gərəkdir.

2. Obyektin müəyyən (bundan əvvəlki) dövr ərzində inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlili (retrospektiv təhlil)- maliyyə göstəriciləri hansı səviyyədə olub, onların dinamikası necədir, plan göstəriciləri faktik hesabat, eləcə də natura və maliyyə göstəriciləri ilə necə uyuşur. Burada cari ilin spesifik xüsusiyyətləri də müfəssəl nəzərə alınmalıdır. Maliyyə planlarının göstəriciləri həm daxili, həm də xarici

amillərin təsiri ilə artıb-azala bilər. Buna görə də bütün amillərin təsir gücü öyrənilməlidir. Daxili ehtiyatları üzə çıxarmaq üçün bu, çox vacibdir.

3. Ayrı-ayrı maliyyə göstəricilərinin hesablanması. Bu mərhələdə başlıca məqsəd planlaşdırılan dövrün keçmiş və perspektiv inkişaf xüsusiyyətlərinin təhlilini nəzərə almaqla hər bir maddə üzrə gəlirləri və xərcləri hesablamaqdır. Buraya mənfəət, amortizasiya ayırmaları, əlavə dəyər vergiləri, fondlara köçürmələr və başqa vergilər daxildir. Hər bir göstəricinin aşkarlanması çox tutumlu bir işdir.

4. Aşkarlanmış göstəricilərin məcmusu əsasında maliyyə planı formalaşdırılıb tərtib olunur. Bu zaman gəlir və xərc hissələrini balanslaşdırmaq lazımdır, yəni xərclər gəlirə adekvat (bərabər) olmalıdır. Bu balans gözlənilməyəndə, yaxud nəzərdə tutulan tədbirlər gümanlanan gəlirlə təmin edilməyəndə əlavə mənbələr axtarılmalıdır. Bu, mümkün deyilsə, ya əlavə kredit almaq, ya da nəzərdə tutulan tədbirləri təxirə salmaq lazım gəlir.

Maliyyə planı tutularkən təkcə ümumi gəlirlər yox, həm də maddələr üzrə bütün gəlir və xərclər balanslaşdırılmalıdır. Məsələn, gəlirin ümumi həcmi ondan istifadə ilə bağlı olan xərc maddələrinin cəminə bərabər olmalıdır. Bu parametrləri əyani surətdə yoxlamaq üçün şahmat prinsipi ilə cədvəl tərtib edilir və üfüqi istiqamətdə gəlirlərin mənbələri, şaquli istiqamətdə isə xərc maddələri göstərilir.

Maliyyə planı tutulandan sonra planlaşdırılan dövrün ilk günlərindən onun icrasına başlanılır.

2. Maliyyənin idarə olunmasının birbaşa fəaliyyət mərhələsi. Bir-biri ilə əlaqədə olan və sinxron fəaliyyət göstərən üç elementdən ibarətdir: operativ idarəetmə, tənzimləmə və nəzarət. Birinci element maliyyə məsələlərinin birbaşa idarə olunması deməkdir və maliyyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi sahəsindəki tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu tədbirlər müxtəlif olur və digər iqtisadi tədbirlərlə bağlıdır.

Bu mərhələdə hadisə və proseslər geniş təhlil edilir, konkret iqtisadi, siyasi, inzibati tədbirlər görülür, lakin nəzərdə tutulmuş planlar heç də maneəsiz yerinə

yetirilmir, daha doğrusu, bu, mümkün olmur. Öncə duyulmayan hadisələr, proseslər meydana çıxır, qeyri-tarazlıq, disproporsiyalar meydana gəlir.

Məhz bu və digər disproporsiyaların ləğv olunması üçün tənzimləmə prosesindən istifadə edilir. Bu minvalla, yarana biləcək təsadüfi və ya mənfi hadisələrin, proseslərin başvermə ehtimalı azaldılır. Maliyyə ehtiyatlarının yenidən daha səmərəli bölüşdürülməsi, vəsaitin bir sahədən digərinə yönəldilməsi (transfer edilməsi), maliyyə ehtiyatlarının işə salınması yolu ilə maliyyə münasibətlərində yaranmış disproporsiyalar imkan dairəsində ləğv olunur.

Nəzarət. Maliyyənin idarə edilməsi və təşkili şüurlu və qanunauyğun şəkildə həyata keçirilir. Bu işə bütün proseslərdə maliyyə nəzarətini zəruriləşdirir. İdarəedici subyekt nəzarətdən kənar qala bilməz.

Nəzarət, ümumiyyətlə, maliyyənin ən mühüm funksiyalarından biri olduğu üçün maliyyənin idarə edilməsinin birbaşa fəaliyyət mərhələsində də əsas funksiyalardan birini yerinə yetirir.

Sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf etdiyi bir şəraitdə xalq təsərrüfatının idarə edilməsində, xüsusən bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəzarət etmək əsas məsələlərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasında, yeni dövlət idarəetmə strukturlarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, nəzarətin tamamilə yenidən qurulması və gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanması əsas məsələlərdən biri hesab edilir.

Hazırda nəzarət respublika qanunverici və icra orqanları, maliyyə orqanları, vergi idarələri, Mərkəzi Bankı, nazirlik və idarələrin ixtisaslaşdırılmış inspeksiyaları, Dövlət Statistika Komitəsi və digər dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Dövlətin maliyyə siyasətini müvəffəqiyyətlə reallaşdırmaq, maliyyə ehtiyatlarından xalq təsərrüfatının bütün sahələrində effektiv istifadə edilməsini təmin etmək prosesində maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti böyükdür. Bazar iqtisadiyyatı dövründə maliyyə nəzarətinin rolu daha da artır.

Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşması forması maliyyə nəzarəti hesab edilir. O, maliyyə nəzarətinin məzmununu və təyinatını müəyyən edir. Nəzarətin məzmunu, istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir.

Müəssisələrin təsərrüfatçılıq hüquqlarının genişlənməsi, maliyyə fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsində onların sərbəstliyi, müxtəlif hüquqi təşkilatçılıq formalarının yaranması (məsələn, sahibkarlıq formasının) maliyyə nəzarətinin məzmununu xeyli zənginləşdirir.

Beləliklə, demək olar ki, maliyyə nəzarəti - xüsusi forma və üsul tətbiq etməklə təsərrüfat və idarəetmə obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı əməliyyatların yoxlanması məcmusundan ibarətdir.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət komplektləşdirilmiş xüsusi nəzarət təşkilatları və ya qrupları yaradılır. Onların hüquq və vəzifələri qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maliyyə nəzarəti - nəzarətin xüsusi sahəsi olub, dəyər dərəcəsində istifadəsi ilə əlaqəli, məqsəduyğun istiqamətdə müəyyən tətbiq sahəsinə malikdir.

Maliyyə nəzarətinin obyektı pul, maliyyə ehtiyatlarının istifadəsi, yaradılması və bölüşdürülməsi prosesləri və eyni zamanda xalq təsərrüfatının bütün səviyyə və sahələrində fond formalarında pul vəsaitləridir.

Yoxlama obyektinə-eyni zamanda maliyyə göstəriciləri (dəyər formasında), mənfəət, əlavə dəyər vergisi, bütün növ gəlirlər, maya dəyəri, sərf olunmuş xərclər, fondlar və s. aid edilir.

Bütün bu göstəricilər sintetik xarakterə malik olduğundan müəssisə, idarə və kommersiya birliklərinin təsərrüfat fəaliyyətinin bütün istehsal sahələrinə hərtərəfli nəzarət etməyə və eyni zamanda maliyyə-kredit mexanizminin qarşılıqlı əlaqəsinə nəzarətin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Pul vəsaitindən istifadə edilən və bəzi hallarda onsuz baş verən bütün əməliyyatlar (barter qaydasında) maliyyə nəzarətinin sahəsi hesab edilir.

Bununla bərabər maliyyə ehtiyatlarından və pul vəsaiti fondlarından hər hansı qaydada olursa-olsun, istər birbaşa, istərsə də qarşılıqlı vasitəçilik formasında istifadə edilməsi halları baş verir. Eynilə bu obyektlər maliyyə nəzarətindən başqa digər növ nəzarətə də məruz qala bilərlər (kreditləşmə, qiymətqoyma, hesablaşmalar və s.) hətta müəyyən sahənin təsadüfən yoxlanması və təhlili zamanı obyektin vəziyyətinə qiymət verilməsi onun təyinatına uyğun olub-olmaması maliyyə nəzarətinə məxsusdur. Məsələn, auditor firmaları müəssisənin menecmentinin effektivliyinin və xüsusən bankların yoxlanmasını həyata keçirərkən yaranmış ehtiyatların (həcmində) miqdarına qiymət verir, hansı ki, bilavasitə obyektin vergiyə cəlb olunan sonuncu miqdarını müəyyən etmək üçün əlaqəlidir. Nəzarət, ancaq pis işləyən müəssisə və təşkilatlara deyil, həm də adi qaydada fəaliyyəti olan müəssisə və təşkilatlara da aiddir.

Maliyyə nəzarətinin yoxlamalarına daxildir:

- iqtisadi və hüquqi qanunların tələblərinə riayət olunması, milli gəlirin və ictimai əmtəəlik məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsinin və yenidən bölüşdürülməsinin əlverişli və uyğun olması;
- büdcənin tərtibi və icrası (büdcə nəzarəti);
- müəssisə və təşkilatlarda, büdcə idarələrində maliyyə vəziyyəti, əmək, material və maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunması və həmçinin vergilərin hesablanması və ödənilməsi.

Maliyyə nəzarəti qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- maliyyə resurslarından olan tələbat ilə xalq təsərrüfatı fondlarının və pul gəlirlərinin miqdarı əsasında tarazlığa kömək etmək;
- dövlət büdcəsi qarşısında, maliyyə öhdəçiliklərinin bütövlükdə və vaxtında təmin edilməsi;
- istehsaldaxili maliyyə resursları üzrə artımı üzə çıxartmaq, o cümlədən maya dəyərinin aşağı salınması və rentabelliyin artırılması;

- müəssisələrdə, büdcə idarə və təşkilatlarında material qiymətlilərindən və pul resurslarından səmərəli istifadə olunmasına, həmçinin uçot və hesabatların düzgün aparılmasına kömək etmək;

- qüvvədə olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunması, o cümlədən təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələrin vergiyə cəlb olunması sahəsində nəzarəti həyata keçirmək;

- müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində, o cümlədən valyuta və s. əməliyyatlar üzrə yüksək faydalılığa nail olmağa köməklik etmək.

Maliyyə nəzarəti müəssisə, idarə və təşkilatların cavabdehlikləri ilə həmçinin maliyyə intizamını yerinə yetirən dövlət və maliyyə-bank strukturları ilə sıx əlaqədir. Bu cavabdehlik (məsuliyyət) maliyyə intizamını pozanlara təsir etmək, həm inzibati, həm də iqtisadi (maddi) tədbirlər görmək yolu ilə bildirilir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu, eyni zamanda maliyyə mexanizmi vasitəsi olub, istehsalın səmərəliliyinin artmasına və ekoloji sağlamlığa kömək edir. Maliyyə cavabdehliyinin gücləndirilməsi problemlərinə maliyyə nəzarətinin təsiri, bir tərəfdən tətbiq edilən sanksiyaların ixtisarına, o biri tərəfdən onların səmərəliliyinin artırılmasına, xüsusilə vergi qoyma islahatlarının keçirilməsinə şərait yaradılmasını tələb edir.

Ümumiyyətlə, maliyyənin idarə olunmasının həm təşkilati, həm hüquqi və həm də iqtisadi tərəfləri və mexanizmləri vardır. Burada dövlət büdcəsi, onun yerinə yetirilməsi, vergilərin toplanması, zəruri ödəmələr, dövlətin daxili və xarici borcları, onların tənzimlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyənin idarə edilməsində aşağıdakı problemlər diqqət mərkəzində durmalıdır:

✓ birincisi, vahid dövlət maliyyə sisteminin strateji istiqamətlərinin işlənilib hazırlanması;

✓ ikincisi, dövlət büdcəsinin tərtib olunması və icrasının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi;

✓ üçüncüsü, dövlət maliyyəsinin sabitliyinin təmin edilməsi və onun ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqələndirilməsi;

- ✓ dördüncüsü, maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi;
- ✓ beşincisi, maliyyə resurslarının ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının öncül sahələrində təmərküzləşməsi;
- ✓ altıncısı, ölkənin iqtisadiyyatına xarici kreditlərin cəlb edilməsi məqsədəuyğunluğunun müəyyən edilməsi;
- ✓ yeddincisi, büdcə planlaşdırılması və maliyyələşdirilmə işlərinin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ səkkizincisi, büdcə vəsaitlərindən və büdcədən kənar dövlət fondlarından səmərəli və məqsədəuyğun istifadə üzərində dəqiq nəzarət-idarəedici sistemin yaradılması;
- ✓ doqquzuncusu, dotasiya və subsidiyaların həcmnin dəqiq müəyyən edilməsi və əsaslandırılması;
- ✓ Onuncusu, maliyyə siyasətinin qiymət siyasəti ilə optimal şəkildə əlaqələndirilməsi;
- ✓ On birincisi, büdcəyə ödəniş və ayırmaların düzgün, tam və vaxtında həyata keçirilməsi üzərində nəzarət;
- ✓ on ikincisi, müəssisənin maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasının təmin edilməsi; bununla əlaqədar olaraq maliyyə menecmentinin əhəmiyyətinin artırılması.

1.2. Azərbaycan xəzinədarlıq sisteminin strukturunun formalaşması

Azərbaycan Respublikasında maliyyənin idarə edilməsini ali qanunverici hakimiyyət orqanı olan Milli Məclis, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və müvafiq orqanların yerli təşkilatları həyata keçirir.

Dövlət maliyyə siyasətinin təşkili və idarə edilməsi ilə, adətən Maliyyə Nazirliyi məşğul olur. Bu, bütün dünyada belədir. Lakin ümumi maliyyə sisteminin ayrı-

ayrı sahələrinin idarə edilməsi, bir neçə qayda olaraq, biz dövlət orqanları arasında bölüşdürülür. Maliyyənin idarə edilməsi üzrə ümumi prinsiplər demək olar ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə eynidir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı ölkələrdə bəzi fərqlər mövcuddur.

Məsələn, ABŞ-da maliyyənin idarə edilməsi məsələləri ilə Maliyyə Nazirliyi və Prezident Aparatının inzibati-büdcə idarəsi məşğul olur. Almaniyada bu siyasəti Maliyyə Nazirliyi, Türkiyədə isə Maliyyə Nazirliyi ilə yanaşı Xəzinə və Xarici Ticarət üzrə Baş İdarə və Gömrük İdarəsi birgə həyata keçirir. Burada maliyyənin idarə edilməsi orqanları dedikdə, söhbət maliyyə məsələlərinə ümumi rəhbərlikdən gedir. Eyni zamanda, bu ölkələrdə digər maliyyə orqanları da mövcuddur.

ABŞ-da Maliyyə Nazirliyinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- maliyyə və vergi siyasətinin işlənilib hazırlanması;
- maliyyə qanunvericiliyinə riayət edilməsi;
- dövlətin əsas maliyyə agentini kimi fəaliyyətini həyata keçirməsi;
- pul nişanlarının tədavülü və emissiyası;

Bundan başqa, ABŞ-da inzibati büdcə idarəsi də fəaliyyət göstərir və dövlətin ikinci maliyyə idarəsi sayılır. O, dövlət proqramlarının proqnozlaşdırılması, idarə və nəzarət edilməsi, həmçinin maliyyələşdirilməsi kimi funksiyaları yerinə yetirir. Bu qurum aşağıdakı şöbələrdən: büdcə smetaları, qiymətləndirmə və sahələr üzrə şöbələrdən ibarətdir.

Böyük Britaniyada isə maliyyənin idarə edilməsi məsələləri ilə bir sıra icra orqanları məşğul olur. Onlardan ən başlıcası xəzinədarlıq qurumudur. Xəzinədarlıq dövlət büdcəsinin, vergi siyasətinin, maliyyə-iqtisadi proqnozlaşdırmanın, beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin tətbiqi, təşkili və həyata keçirilməsi ilə məşğul olur. Dövlət maliyyəsi strukturuna daxili gəlirlərin, həmçinin gömrük vergiləri və aksizlərin idarə edilməsi daxildir.

Almaniyada maliyyənin idarə edilməsi ilə, əsasən federal hökumətin Maliyyə Nazirliyi məşğul olur. O, ölkənin maliyyə, vergi, həmçinin valyuta - kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini işləyib hazırlayır, büdcənin icrasına nəzarəti həyata keçirir.

Göründüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə sisteminin idarə edilməsi bir və ya bir neçə orqan tərəfindən həyata keçirilir. Yəni, maliyyənin idarə edilməsi işində səlahiyyətlər bir neçə orqan arasında bölüşdürülür.

Azərbaycan Respublikasında da, ümumilikdə maliyyə siyasətinin idarə edilməsi və koordinasiyası ilə Maliyyə Nazirliyi məşğul olur. Bu nazirlik respublika hökumətinə tabedir və yerlərdə müvafiq orqanlara (strukturlara) malikdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Maliyyə Nazirliyi, şəhər və rayonlarda isə maliyyə idarələri və ya şöbələri fəaliyyət göstərir. Onlar, ümumilikdə ölkə üzrə maliyyənin idarə olunmasında böyük rolu vardır və ikili tabeliyə malikdirlər. Bir tərəfdən, onlar respublika Maliyyə Nazirliyinə, digər tərəfdən isə yeli icra hakimiyyəti orqanlarına tabedir.

Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi ölkədə vahid dövlət maliyyə siyasətini həyata keçirir, büdcənin tərtibi və icrasını, həmçinin nəzarət funksiyasını təmin edir, respublikanın maliyyə vəziyyətini öyrənərək və təhlil edərək, Prezident və parlamentə vaxtaşırı məlumatlar verir, həmçinin maliyyə üzrə metodik rəhbərlik, pul tədaviyinə və vergi qoymaya nəzarət edir, ölkə üzrə dövlət gəlirlərini proqnozlaşdırır. Maliyyə Nazirliyinə ölkə Prezidentinin təyin etdiyi nazir rəhbərlik edir. Nazirliyin kollegiyası var və əksər məsələlər bu kollegiyada həll olunur. Kollegiya üzvləri isə Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə təyin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında maliyyənin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində mütəmadi işlər aparılır.

Bazar iqtisadiyyatı özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz bu xüsusiyyətlərə və bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq, maliyyənin düzgün idarə edilməsi həyata keçirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatı, hər şeydən əvvəl, azad və demokratik iqtisadiyyatdır. Burada hər bir fiziki və hüquqi şəxsin müəyyən qanunvericilik aktları çərçivəsində azadlığı nəzərdə tutulur. Məhz buna görə də maliyyə münasibətlərinin, pul fondlarının idarə edilməsi də demokratik prinsiplər əsasında qurulmalı, bu prosesdə hər bir subyektin müstəqilliyi təmin edilməlidir.

Ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aşağıdakılar həyata keçirilməlidir:

1) Maliyyənin idarə edilməsinin qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarına uyğun aparılması. Bu qanunvericilik aktları cəmiyyətin, iqtisadiyyatın və maliyyənin idarə edilməsinin əsasını təşkil etməlidir. Bütün subyektlər yalnız bu qanunlara tabe edilməli və onlar qarşısında cavabdehlik daşmalıdırlar. Bu normalara əməl edilməsi, ölkənin maliyyə sisteminin tam sabit fəaliyyət göstərməsi üçün əsas amillərdən biridir. İdarəetmədə spesifik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması üçün isə hər şeydən əvvəl, bu qanunların hazırlanması zamanı daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına və xüsusiyyətlərinə əsaslanmaq lazımdır.

2) Maliyyənin idarəetmə orqanları arasında funksiyalarının yenidən bölüşdürülməsi, yuxarı təşkilatların funksiyalarının məhdudlaşdırılması və aşağı maliyyə orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi. İnzibati - amirlik dövründə əsas məsələlər yuxarı təşkilatlar tərəfindən həll edildiyi üçün yerli maliyyə orqanları, həmçinin müəsisələrin maliyyə qurumları sərbəst deyildilər. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütün maliyyə orqanlarına müstəqillik verilməlidir. Qəbul edilmiş qanunlar və digər qanunverici aktlar çərçivəsində, bütün maliyyə subyektləri əksər məsələləri müstəqil surətdə həll edirlər. Bu qanunlara uyğun olaraq, yuxarı maliyyə qurumlarına spesifik funksiyalar təyin edilir və onlar yalnız bu funksiyaların icrası ilə məşğul olurlar. Hər bir idarəedici subyektin öz funksiyalarını dəqiq və aydın bilməsi, onun müstəqil fəaliyyət göstərməsi, iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərir.

3) Maliyyənin idarəetmə orqanlarının strukturuna bazar prinsiplərinə uyğun surətdə yenidən baxılması və həmçinin yeni struktur vahidlərinin yaradılması. Azərbaycanda maliyyənin idarəetmə orqanlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində bir sıra vacib işlər görülmüşdür. Bu proses indi də davam edir. Çünki, bazar iqtisadiyyatında maliyyə münasibətləri çox geniş əhatə dairəsinə malikdir.

Qeyd edək ki, bu istiqamətlərdə xeyli işlər görülmüşdür. Vergi xidməti Maliyyə Nazirliyinin tərkibindən çıxarılmış, əvvəlcə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi, sonra isə Vergilər Nazirliyi formasında müstəqil olaraq fəaliyyət göstərməyə

başlamışdır. Eyni zamanda maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi istiqamətində yeni müstəqil orqan-Auditorlar Palatası yaradılmışdır.

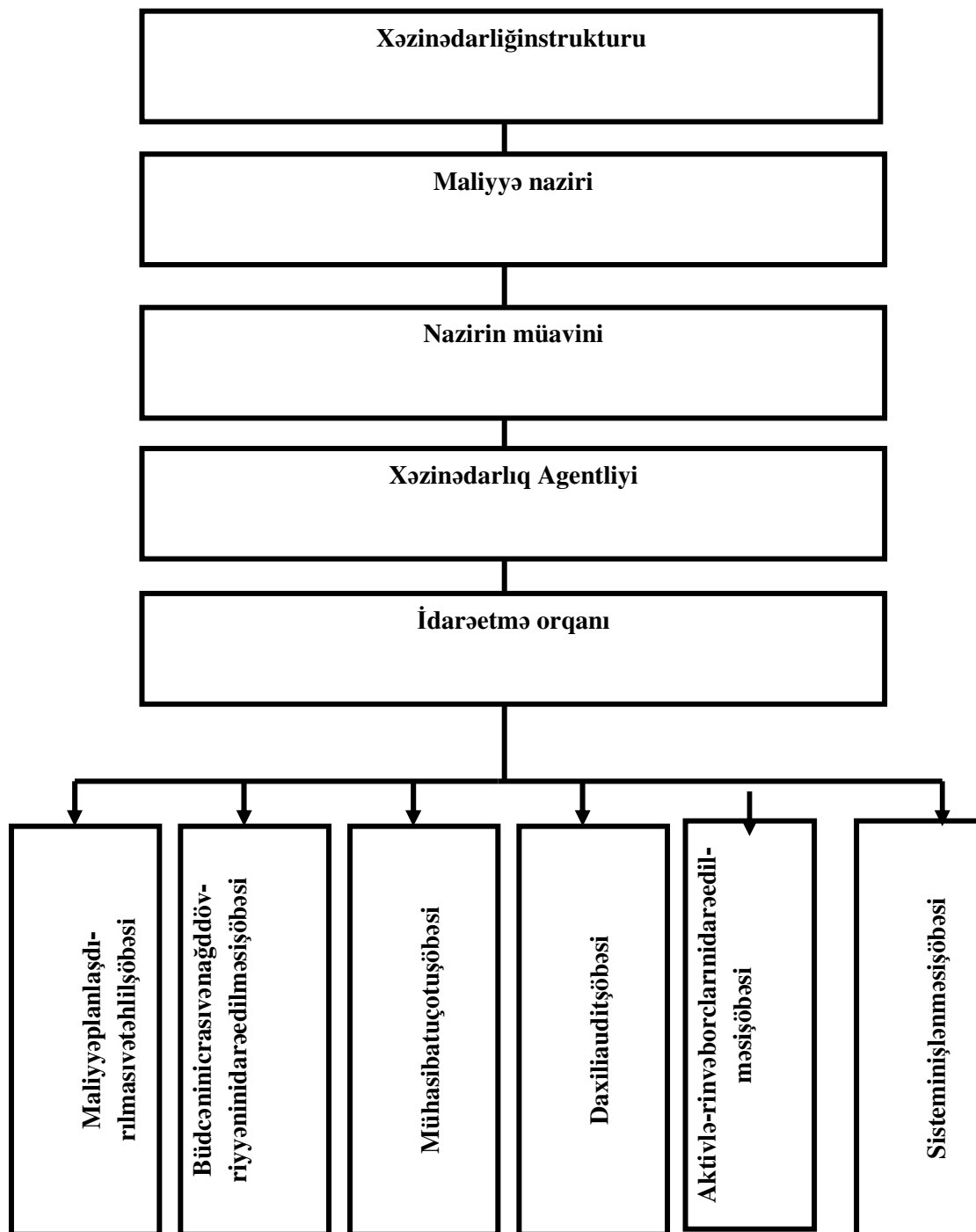
Xəzinədarlıq iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olmaqla maliyyə sisteminin əsas funksiyalarını yerinə yetirir. Qeyd etdiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə sistemi və o cümlədən xəzinədarlıq çoxsaylı funksiyalara əməl edir. Bu funksiyaların lazımi səviyyədə həyata keçirilməsi üçün heç şübhəsiz ki, xəzinədarlığın mükəmməl strukturu yaradılmalıdır. Çünki, xəzinədarlığın fəaliyyətində əsas şərt onun çevik struktura malik olmasıdır.

Xəzinədarlıq sistemi çox geniş struktura malikdir. Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlığın Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmasınabaxamayaraq, onun strukturu heç də Maliyyə Nazirliyinin mövcud strukturunu təkrar etmir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasında xəzinədarlıq strukturunun yaradılmasında beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun təklifləri və dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin zəngin təcrübəsi nəzərə alınmışdır.

Xəzinədarlığın strukturunda bir çox şöbələr və hər şöbənin müvafiq olaraq bölmələri vardır. Hər şöbə və bölmələrin hər birinin özünəməxsus funksiyaları vardır. Bu funksiyaların hər biri müvafiq şöbə və bölmələr tərəfindən həyata keçirilir. Bu funksiyalar bütövlükdə xəzinədarlığın həyata keçirdiyi funksiyaları təmsil edir.

Xəzinədarlığın strukturu

Xəzinədarlığın strukturunda əsas idarəçiliyi həyata keçirmək üçün icra etmə orqanı yaradılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdik ki, xəzinədarlığın bir neçə şöbəsi vardır. Bu şöbələrin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə və konkret funksiyalara malikdir.

Hər bir şöbə və bölmələrin funksiyalarını aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

Maliyyə planlaşdırılması və təhlil şöbəsi. Bu şöbə aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

a) dövlət büdcəsinin gəlirləri, xərcləri və dövlət idarəetmə orqanlarının maliyyə vəziyyəti haqqında aylıq, rüblük analitik hesabatları tərtib edir. Bu hesabatlar lazımi dövlət orqanlarından alınmış məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilir və reallığı mütləq əks etdirir.

b) büdcə haqqında və dövlət idarəetmə orqanlarının nağd vəsaitlərinin hərəkəti üzrə aylıq, rüblük və illik proqnozlar tərtib edilir;

v) rəsmi maliyyə statistikasını müəyyənləşdirir. Bu statistika şöbənin fəaliyyəti nəticəsində görülmüş işləri əhatə edir.

Büdcənin icra edilməsi və nağd dövriyyənin idarə olunması şöbəsi. Bu şöbə maliyyə sistemində və xəzinədarlığın fəaliyyətində ən böyük və çoxfunksiyalı şöbələrdəndir. Bu şöbə aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

a) Nazirliyin xərc vəsaitlərinin maliyyələşdirmə planı istiqamətləndirilir. Bu planın istiqamətləndirilməsi büdcə idarəsilərazılaşdırmaya uyğun olaraq həyata keçirilir;

b) nazirliyin xərc vəsaitlərinin resurslara olan aylıq tələbatını yoxlayır və öyrənir. Bu, icranın dəqiq həyata keçirilməsinə kömək edir;

v) vəsaitlərin xərclənməsində nazirliklərə aylıq olaraq icazə verir;

q) gəlirlər, xərclər və kassa qalıqlarına nəzarət etmək;

d) kəsirin maliyyələşdirilməsi və qısamüddətli maliyyələşdirmələrə tələbatlar haqqında borcların idarəedilməsi bölməsinə məlumat verir. Bu maliyyələşdirmələrin həcmi və istiqaməti iqtisadi şəraitindən asılı olaraq dəyişilə bilər;

j) büdcəyə dair təklif olunan düzəlişləri təhlil etməklə təsdiq olunmuş dəyişiklikləri qeydiyyatdan keçirmək. Düzəlişlərin baxılması və təhlil edilməsi büdcə idarəsi ilə birlikdə həyata keçirilir. Büdcədə dəyişiklik isə qanunvericiliklə təsdiq olunan bir məsələdir.

Z) büdcədən kənar fondların apardıqları əməliyyatların nəticələrini yoxlamaq;

e) maliyyə resurslarının dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar arasında hərəkətinin nəzarətə alınması və yoxlanılması.

O cümlədən büdcələr üzrə:

ə) yerli büdcələrə nəzarət etmək;

l) maliyyə vasitələrinin strukturlar arasındakı axınlarına nəzarət etmək;

m) hökumətin bank depozitlərinin qaydaya salınması.

Bu zaman hökumətin istifadəsi üçün büdcədən ayrılmış və bankların hesablarında olan pul vəsaitləri nəzərdə tutulur.

Kassa əməliyyatları bölməsi üzrə:

n) vəsaitlərin dövlət büdcəsi və büdcədən kənar fondlar və yerli büdcələr arasında köçürülməsi ilə məşğul olmaq. Büdcədən ayrılan bütün vəsaitlər yerli büdcə orqanları və başqa fondlara kassa vasitəsilə bölüşdürüldüyündən bu çox vacib funksiyadır

Mühasibat uçotu şöbəsinin özünəməxsus funksiyaları var:

a) xəzinədarlığın mühasibat kitabında hesabların yerinə yetirilməsi. Mühasibat uçotu xəzinədarlıq və ümumiyyətlə, iqtisadlı sistemin tam fəaliyyət göstərməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bütün xəzinədarlıq

əməliyyatları hamısı mühasibatlıq tərəfindən qeydiyyatata alınır və mühasibat kitabında tam aydınlığı ilə əks etdirilir;

b) nazirliyin xərclənən vəsaitlərinin və Maliyyə Nazirliyinin regional şöbələrinin dövlət büdcəsinin icra edilməsi haqqında aylıq, rüblük və illik hesabatlar alır, yoxlayır və təhlil edir;

v) dövlətin büdcəsinin icra edilməsi haqqında ümumi göstəricilər hazırlamaq.

Mühasibat uçotunun metodologiyası bölməsi:

q) dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar, regional və yerli büdcələr üzrə uçot və hesabatların vahid standartlarını müəyyən edir. Bu funksiya, ümumilikdə xəzinədarlıq və maliyyə əməliyyatlarının doğru – düzgün hesablanması və mühasibat sənədlərinin eyni prinsiplərə əsaslanmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir;

ğ) mühasibat uçotunun həyata keçirilməsinin təlimatlarını və qaydalarını işləmək;

d) hesabların hökumət planının yerinə yetirilməsi.

Məlumdur ki, hər bir ölkədə milli mühasibat hesabatları vardır və ölkə ərazisində həyata keçirilən bütün iqtisadi-maliyyə əməliyyatları bu hesablar üzrə əks etdirilir.

Daxili audit (təftiş) şöbəsi. Bu şöbə əsasən nəzarətlə əlaqədardır:

a) istifadə olunan vəsaitlərin təftişini, daha doğrusu, auditini və nazirliyin xərclənən vəsaitlərinin müşahidə olunmasını həyata keçirmək;

b) Maliyyə Nazirliyində idarəetmənin və nazirliyin xərclənən vəsaitlərin sistem və metodlarının auditinin həyata keçirilməsi, həmçinin onların sistem və metodlarının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərlə çıxış etmək. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmənin və xərclərin sistem və metodları tam surətdə dəyişir, daha doğrusu xeyli mürəkkəbləşir. Ona görə də bu sistem və

metodların mürəkkəbliyini aradan qaldırmaq üçün daimi olaraq təkmilləşdirilməsi yolları axtarılmalıdır;

v) mühasibat uçotu sahəsində konkret problemlərin öyrənilməsi.

Aktivlərin və borcların idarəedilməsi şöbəsi də mühüm şöbədir və bir neçə bölmədən ibarətdir. Hər bir bölmənin öz funksiyaları var.

Daxili borcların idarə edilməsi bölməsi:

a) büdcənin icra edilməsi və nağd dövriyyənin idarə olunması şöbəsinin təkliflərinə uyğun olaraq mühasib formada, həcmdə və müvafiq ödənilmə müddətləri ilə dövlət qiymətli kağızların buraxılmasını təmin etmək. Bu funksiya bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə sisteminin ən vacib funksiyalarındandır. Bunu söyləyərkən maliyyə bazarının tam formalaşdırılması və normal fəaliyyətinin təmin edilməsi nəzərdə tutulur;

b) dövlətin birbaşa və şərtli öhdəliklərinin uçotunun aparılması;

v) əsas daxili borc məbləğinin ödənilməsi hesabında ödənişlərin və faizlərin ödənilməsinin vaxtlı-vaxtında həyata keçirilməsinin təmin edilməsi və təqvim qrafikinin hazırlanması. Bu məbləğin vaxtında ödəniş qrafikinə tərtib edilməsi maliyyə bazarında meydana çıxacaq problemlərin qarşısının alınmasına kömək edir;

q) şərtli daxili öhdəliklərə nəzarət etmək və onların fəaliyyətini araşdırmaq.

Xarici borcların və yardımların idarə edilməsi bölməsi:

ğ) xarici borcların təqdim edilməsi haqqında razılaşma və sazişlərə nəzarət olunması və bu sazişlərin yoxlanılması. İqtisadiyyat dünya iqtisadi sistemə qovuşduqca borc münasibətləri xeyli genişlənir. Bu münasibətlər ölkənin maliyyə vəziyyətinə çox böyük təsirlər göstərir və hökmən güclü nəzarət edilməlidir;

d) dövlətin xarici birbaşa və şərtli öhdəliklərinin uçotunun aparılması;

j) xarici borcların əsas məbləğinin ödənilməsi hesabında və ödənişlərin və faizlərin vaxtlı-vaxtında ödənilməsini təmin etmək və təqvim qrafiki hazırlamaq.

Aktivlərin idarəedilməsi bölməsi:

z) şərtli xarici öhdəliklərin nəzarətinin və yoxlanılmasının həyata keçirilməsi;

e) dövlətin aktivlərinin uçotunun aparılması;

ə) özəlləşdirmə ilə əlaqədar olaraq dövlətin maliyyə əməliyyatlarının uçotunun aparılması;

l) dövlət istiqrazlarının alınmasını təmin edir və uçotunu aparır.

Nəhayət sonuncu, sistemin işlənməsi şöbəsi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

a) Maliyyə Nazirliyində maliyyənin idarə edilməsinin informasiya sistemi ilə təmin edilməsi və layihələşdirilməsi;

b) bu sistemin nazirlik üzrə komputerləşdirilməsi.

Göründüyü kimi, xəzinədarlığın funksiyaları çox saylı və iqtisadi cəhətdən vacibdir. Bu funksiyalar xəzinədarlığın müxtəlif struktur bölmələri arasında bölüşdürülür ki, bu da funksiyaların həyata keçirilməsini asanlaşdırır. Hər şeydən əvvəl bu struktur vasitəsilə büdcənin idarəçiliyini dəqiq təşkil etmək və gəlir – xərc sistemində nəzarəti gücləndirməyə imkan verir. Xəzinədarlığın dövlət büdcəsi bölməsi büdcənin idarəedilməsi, o cümlədən aylıq kredit limitlərinin ayrılması üzrə xəzinədarlığın əsas funksiyalarını yerinə yetirir. O maliyyə planlaşdırılması və təhlili şöbəsinin proqnozlarını yoxlayacaq, bu da büdcə layihələrinin aylıq icrası üçün kifayət qədər nağd vəsaitlərlə təmin edəcək. Bunlardan başqa, borcların idarə edilməsi bölməsinə kəsr maliyyələşdirilməsi və qısamüddətli maliyyələşdirmələrə tələbat

haqqında informasiya verir. Bu bölmə həmçinin maliyyə öhdəliklərinə, xərclərə, daxilolmalara və bankların hesablarındakı qalıqlara nəzarət edəcək.

Yerli büdcələrin işi ilə ayrıca bölmə məşğul olur. O, regional və yerli idarəetmə orqanlarının büdcələrinin vəziyyətinə, onların büdcədən kənar fondlarının və maliyyə resurslarının bu büdcələr və dövlət büdcəsi arasında axınının vəziyyətini yoxlayır, təhlil edir və məlumat verir.

Xəzinədarlıq öz funksiyalarını yerinə yetirərkən bir sıra digər maliyyə və qeyri-maliyyə dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə, daha doğrusu informasiya – təklif mübadiləsində olur. Bu orqanların ən mühümləri Azərbaycan Mərkəzi Bankı və Vergilər Nazirliyi ki, onlar maliyyənin idarə olunmasında birbaşa iştirak edirlər.

Xəzinədarlıq sistemi xəzinədarlıqla bağlı olan bütün həlqələrin məcmusudur. Bu informasiya axınının mahiyyəti, informasiyaya nəzarət və onun işlənməsinin, həmçinin onların bankların göstəricilərində saxlanmasını müəyyən edən sistemdir. Sistem kompüterin köməyi ilə bu informasiyaların, ümumiyyətlə, dövlət maliyyəsinin və büdcənin icrasının idarə edilməsində, istifadəsində və nəzarət edilməsində əsas rol oynayan təşkilatları birləşdirir.

Xəzinədarlığın baş kitabı- xəzinədarlıq sisteminin ən vacib həlqəsi maliyyə informasiyalarının uçotudur. Bu özünü hökumət hesablarının kompüterləşdirilmiş toplusu, yaxud hesablar kitab kimi təqdim edir. Bu kitabda xəzinədarlıq sistemi, hökumətin aktivlərinə və passivlərinə təsir edən bütün əməliyyatları qeydiyyatla alınır. Bu kitab hesablama mərkəzində yerləşir.

Xəzinədarlıq sisteminin fiziki strukturu ölkədən ölkəyə fərqli olur və bu amillərin çoxsaylı olmasından asılıdır. Bu amillərə ölkənin böyüklüyü, telekommunikasiya sisteminin vəziyyəti, hökumət əməliyyatlarının uyğunlaşdırılması, mövcud institutlar, kompüter avadanlığı və s. daxildir. Bu

sistem tam qurulduqdan sonra onun fəaliyyəti iki səviyyədə istiqamətləndirilmişdir.

Birinci səviyyə: mərkəzi həlqə, hər şeydən əvvəl öncə, Maliyyə Nazirliyində hesablama mərkəzində olmaqla Bakıda yerləşmiş və bu həlqədə əsas bank göstəriciləri yerləşmişdir ki, burada xəzinədarlığın regional şöbələrindən alınmış ümumiləşmiş informasiyalar cəmləşmişdir. Bu səviyyədə Xəzinədarlıq İdarəsi, Baş Büdcə İdarəsi, həm birbaşa, həm də dolayı vergilərlə məşğul olan Vergilər Nazirliyinin mərkəzi aparatı, Mərkəzi Bank, sahə nazirlikləri və digər qeyri-büdcə təşkilatları və s. yerləşmişdir.

İkinci səviyyə: Bu səviyyədə xəzinədarlığın regional şöbələri fəaliyyət başlamışdır. Bu şöbələr vahid büdcəyə və nazirlik sisteminə bağlı olan bütün əməliyyatlar haqqında informasiyalardan ibarət olan tam göstəriciləri banklarla mübadiləyə imkan vermişdir. Bu göstəricilər barəsində informasiyalara həmçinin büdcə təşkilatları sisteminə bağlı olmayan hesablarda olan aylıq qalıqlar haqqında məlumatlar da daxil idi. Bu səviyyədə xəzinədarlığın regional şöbələri və vergi orqanları, büdcə təşkilatları və bankların şöbələri arasında əlaqələr təşkil edilirdi.

Ümumiyyətlə, mərkəzi və regional şöbələr arasındakı münasibətlər, bir səviyyədən, digər səviyyəyə informasiyanı gecikmədən verməyə imkan verən xüsusi əlaqə kanalı üzrə təşkil edilir.

Xəzinədarlıq sisteminin ən vacib xüsusiyyəti, xəzinədarlıq idarəsinə məxsus yeganə nizamlayıcı olan vahid xəzinədarlıq hesabının olmasıdır. Mərkəzi hökumətin tərkib hissəsi olan nə Maliyyə Nazirliyi, nə də digər dövlət idarəsi belə hesab açmaq hüququna malik deyildir. Xəzinədarlıq sisteminin qarşısına nazirliyin və büdcə təşkilatlarının fərdi maliyyə hesablarına nəzarət etmək məqsədi qoyulub. Xəzinədarlıq sistemi çərçivəsində nazirlik, yaxud büdcə təşkilatı istənilən sayda lazımi hesaba malik ola bilər. Bütün bunlar bu sistem qarşısında duran əsas məqsədin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

1.3. Xəzinədarlıq sisteminin zəruriliyi və inkişaf mərhələləri

Xəzinədarlıq sistemi dedikdə, əsas etibarilə bütün xəzinə həlqələrinin məcmusu başa düşülür. Bu həlqələr xəzinədarlığın yerlərdə və regionlarda olan idarə və şöbələridir. Xəzinədarlıq sistemi dövlətin iqtisadi maliyyə sisteminin tərkib hissəsini təşkil edir. Bu sistemin lazımi səviyyədə fəaliyyət göstərə bilməsi və qarşısına qoyulan iqtisadi-maliyyə məsələlərinin yerinə yetirilməsi ümumi iqtisadi sabitliyin və inkişafın ən mühüm şərtidir. Onu da qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində xəzinədarlıq sistemi əsas iqtisadi tənzimləmə və nəzarət vasitəsi kimi çıxış edir. Xəzinədarlıq sisteminin yaradılması əsasən aşağıdakı səbəblər üzündən zəruri idi:

1. Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi ilk dövrlərdə çox az dəyişilmişdi. Bu sistem mərkəzi planlaşdırma mexanizmi əsasında təşkil olunmuş və bu bazar şəraitində normal fəaliyyətə qabil deyildi.

Bu dövrdə ənənəvi olaraq planın tərkib hissəsi kimi meydana gəlmiş büdcə sistemi bütün fəaliyyəti dövründə heç bir funksiya dəyişikliyinə məruz qalmamışdır. Büdcənin icra edilməsi, uçot və hesabatə nəzarət isə bank sisteminin əsas hərəkətverici şərti idi. Bu vəziyyətin əsas nəticələrindən biri Maliyyə Nazirliyində vaxtlı-vaxtında operativ və düzgün informasiyanın mövcud olmamasıdır. Bu informasiya nazirliyə büdcənin icra edilməsinə nəzarət etməyə və iqtisadi şəraitin dəyişməsindən asılı olaraq onu dəqiqləşdirməyə imkan vermirdi. Müasir dövrdə isə xəzinədarlıq, indi bank sistemi tərəfindən yerinə yetirilən əsas büdcə funksiyalarını öz üzərinə götürür. Ona görə də, xəzinədarlığın təşkili informasiyanın keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və həcmnin artırılmasına imkan yaradır. Bu da öz növbəsində Maliyyə Nazirliyinə imkan verir ki, büdcə sahəsində proseslərin inkişafına etibarlı nəzarət yetirsin və büdcənin icrası prosesinə səmərəli rəhbərliyi təmin etsin.

2. Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatına doğru hərəkəti işində mövcud sistem daxilində dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin əhəmiyyəti xeyli artmış, bununla bərabər onun qarşısına çıxan yeni tapşırıqları həll etməyə qadir olmuşdur.

Maliyyə Nazirliyi iqtisadiyyatın idarə edilməsində plana əsaslanan birbaşa nəzarət sistemindən, bazar prinsiplərinə əsaslanan dolayı nəzarət sisteminə keçidlə daha vacib rol oynamışdır. Pul-kredit sferasının idarə olunmasında inkişaf etmiş vasitələrin mövcud olmadığı şəraitdə Maliyyə Nazirliyi, hər şeydən əvvəl, makroiqtisadi tənzimləmə alətinə çevriləcəkdir. Belə olan halda o, maliyyə sabitliyinin lazımi səviyyəsini təmin etməlidir. Bu baxımdan xəzinədarlığın təşkilində ona Maliyyə Nazirliyinin yeni rolunun həyata keçirilməsinə kömək edən ən mühüm vasitə kimi baxılmalıdır.

3. Əgər ölkə qeyri-sabit bir dövrünü yaşayırsa, bu qeyri-sabitlik, iqtisadiyyatdakı böhran hadisələrlə, hərbi əməliyyatlarla əlaqədar olan fəlakətlə, güclü inflyasiya və yüksək səviyyəli qeyri-müəyyənliklə və s. xarakterizə edilirsə, dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin əvvəlki sistemi meydana çıxan bu problemlərin operativ həlli üçün kifayət qədər təsir etmək gücündə deyildi. Xəzinədarlığın yaradılması, makroiqtisadi sahədə gözlənilməz dəyişikliklərə cavab olaraq daha operativ təsirli tədbirlərin qəbul edilməsi üçün Maliyyə Nazirliyini lazımi informasiya və alətlərlə təmin edir.

Azərbaycanda 1995-ci ildə dövlətə məxsus maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəzdən idarə edilməsini təmin etmək, bu vəsaitlərin daxil olması və xərclənməsi üçün daha çevik nəzarət mexanizmi yaratmaq, dövlət borclarının, zəmanətlərin və alınmış kreditlərin uçotunu yaxşılaşdırmaq və respublikada qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasını sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Baş Dövlət Xəzinədarlığı yaradılmışdır. Respublikamızda xəzinədarlıq sisteminin inkişaf mərhələləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- birinci mərhələ (1995-1997-ci illər). Mövcud hüquqi bazaya əsaslanaraq dövlət büdcəsinin kassa icrası üzrə yeni sistemin respublikada tətbiq edilməsi üçün hazırlıq işləri.

Xəzinədarlıq sisteminin inkişaf I mərhələsi Xəzinədarlıq sisteminin II mərhələsi üçün hazırlıq fazası olub, I mərhələdə büdcənin icrası üzrə əməliyyatların uçotu Xəzinə Hesab Kitablarında (XHK-da) mövcud uçot sistemi ilə paralel aparılmışdır. Nəzərə alınmışdır ki, I mərhələdə aparılan uçot II mərhələdə davam etdirilə bilməz, çünki I mərhələ sınaq dövrüdür. II mərhələdə isə I mərhələdən fərqli olaraq bank tərəfindən büdcənin icrası üzrə əməliyyatların uçotunun aparılması və hesabatın hazırlanmasına ehtiyac olmamışdır. Bu işlər Xəzinədarlığın və Maliyyə Nazirliyinin birbaşa vəzifələrinə çevrilmişdir.

Ödəmənin aparılması üçün hər bir büdcə təşkilatı (BT) həmin büdcə təşkilatının yerləşdiyi ərazidə yaradılan Yerli Xəzinədarlıq Orqanına (YXO) aşağıdakı sənədləri hazırlamalı və təqdim etməlidir:

- 1) 2 nüsxədə sifariş
- 2) 2 nüsxədə hazırda istifadə olunan ödəmə tapşırığı forması və ya çekin orijinalı;

- 3) Əlavə xərc sənədləri: məs., əmək haqqı cədvəli, hesab-faktura və s.

YXO qeyd edilən sənədlər təqdim edilərkən aşağıdakıları yoxlamalıdır:

- 1) göstərilən sənədlərin düzgün hazırlanmasını;
- 2) Sifarişdə göstərilən məbləğin müvafiq dövrün rüblük, illik büdcə smetası məbləğindən çox olmamasını;

- büdcə təşkilatının hesabında kifayət qədər vəsaitin olmasını.

Sənədlər yoxlanıldıqdan sonra müvafiq Xəzinədarlıq orqanı 2 nüsxədə Sifariş və ödəmə tapşırığını, həmçinin çeki imzalayır (daha doğrusu təsdiq edir). YXO Sifarişin bir nüsxəsini özündə saxlayaraq qalan sənədləri BT-yə qaytarır.

Sənədlərin YXO tərəfindən imzalanmasından sonra BT onları Agent-Banka (AB) ödəmənin icra edilməsi üçün təqdim edir. Agent-Bank dedikdə dövlət əməliyyatları ilə məşğul olan kommersiya banklarının filialları nəzərdə tutulur. AB hər şeydən əvvəl ödəmə tapşırığının Xəzinədarlıq orqanı tərəfindən imza edilməsini yoxlayır. Ödəməyə YXO-nun icazə vermədiyi hallarda AB ödəmənin aparılmasından imtina etməlidir. Hər günün sonunda AB yerinə yetirilmiş əməliyyatlar üzrə 2

nüsxədə icmal gündəlik bank çıxarışını və hər bir əməliyyat üzrə isə ödəmə tapşırığının nüsxəsini YXO-ya göndərir. Çek əvəzinə ödəmənin aparıldığı (çekin nağdlaşdırıldığı) hallarda AB həmin çekin YXO tərəfindən imzalanmasını yoxlayır, çekin nömrəsi və məbləği haqqında YXO-ya məlumat göndərir. YXO gündəlik bank çıxarışı üzrə əməliyyatların yerinə yetirilməsinin düzgünlüyünü yoxlayır, sonra isə ödəmə tapşırığının nüsxəsini özündə saxlamaqla çıxarışın bir nüsxəsini uçotun aparılması üçün AB-yə qaytarır. Xəzinədarlıq orqanı gündəlik bank çıxarışı və ödəmə tapşırıqlarının nüsxələri əsasında uçot işlərini aparır.

Xəzinədarlığın I mərhələsində daxilolmaların hesablanmasının mövcud olan mexanizmi davam etdirilir. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, ödəyici və ya vergi ödənişini təmin edən orqan (vergi müfəttişliyi, bank və s.) bir nüsxə artıq ödəniş sənədi (ödəniş tapşırığı, mədaxil orderi, bildiriş, ödəniş sərəncamı və s.) hazırlayır və YXO-ya göndərir. Ödəmələrdə olduğu kimi AB hər günün sonunda YXO-ya 2 nüsxə icmal bank çıxarışı və hər bir əməliyyat üzrə ödəmə sənədinin nüsxəsini göndərir. YXO əməliyyatların yerinə yetirilməsinin düzgünlüyünü yoxlayır, uçotun aparılması üçün çıxarışın bir nüsxəsini AB-yə qaytarır, ödəmə sənədinin bir nüsxəsini isə özündə saxlayır. Beləliklə, YXO daxilolmaların uçotunu gündəlik bank çıxarışı, həmçinin ödəmə tapşırığı, kassa mədaxil orderi və s. ödəmə sənədləri əsasında həyata keçirir.

Xəzinədarlığın 1 mərhələsində maliyyələşdirmə mexanizmində də ciddi bir dəyişiklik nəzərdə tutulmur. Yalnız cüzi bir dəyişiklik ondan ibarətdir ki, YXO respublika büdcəsindən əldə edilən vəsaitlərin uçotunu «Köçürmə» XHK-da müəyyən edilmiş qaydada bank çıxarışları əsasında aparacaqdır. Maliyyələşdirmə mexanizmində əsas dəyişikliklər bank hesablarının bağlanması ilə əlaqədar olaraq Xəzinədarlıq sisteminin II mərhələsində aparılır.

Bütün əməliyyatlar yeni büdcə təsnifatı əsasında həyata keçirilir. Hər bir ödəmə həm funksional, həm də iqtisadi təsnifatdan ibarət olmaqla, həmin təsnifat Sifarişdə və XHK-larda dəqiq göstərilir.

XHK-nın aparılması ən vacib, maksimum diqqət və vaxt tələb edən məsələdir. XHK-nı ikili yazı əsasında aparmaq lazımdır. Bütün XHK-lar gündəlik bağlanmalı və bağlanma anında yaranan qalıqlar əsasında gündəlik (aylıq) icmal hesabat balansı tərtib edilməlidir. Burada əsas məqsəd debet və kreditin tarazlaşdırılmasıdır ki, bu da XHK-nın aparılmasının düzgünlüyünü təsdiq edir.

Bütün YXO-lar Baş Kitabın icmal hesabat balansını hər gün tərtib etməlidirlər. Bunun üçün bütün XHK-nın debet və kredit dövriyyələri hər gün toplanılmalı və bu zaman onların yekun balans məbləğləri bərabər olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, balansların gündəlik bağlanması yalnız XHK-nın məlumatları üzrə həyata keçirilir. Başqa sözlə, bank çıxarışları üzrə heç bir vaxt balansların gündəlik bağlanması həyata keçirilə bilməz.

Bütün XHK-nı qeyd etmək üçün registr açılır. Baş kitabın gündəlik bağlanması üçün registr XHK hazırlanarkən aşağıdakı anlara ciddi diqqət yetirmək lazımdır:

1) XHK-lar BK-ın icmal hesabat balansının cədvəlində göstərilən ardıcılıqla və kateqoriyalar üzrə qeyd edilir, məsələn, YXO-da bütün «Respublika (bölüşdürülmüş)» XHK-nın ardınca bütün «Yerli (bölüşdürülmüş)» XHK-ları gəlməlidir və s.

2) Bütün XHK-nın debet və kredit göstəriciləri hər gün qeyd edilməlidir. Hər bir XHK kateqoriyası və bütün XHK-rı üzrə yekun məbləğlər də gündəlik hesablanmalıdır. Bütün XHK-lar üzrə debet və kreditin yekun məbləğinin bərabər olması BK-ın gündəlik balansının düzgün olduğunu sübut edir. Ayın axırında növbəti aya əvvəlki aydan keçəcək ilkin qalıq məbləğini göstərmək lazımdır. Həmin aya hər bir XHK üzrə debet və kreditin ümumi məbləğləri və ayın sonuna son qalıqın məbləği də göstərilir.

3) Gün ərzində hər bir XHK kateqoriyasının yekun məbləğlərini BK-ın gündəlik icmal hesabat balansına köçürmək lazımdır. YXO-nun rəhbəri BK-ın gündəlik bağlanmasını şəxsən özü aparmalı və balansın gündəlik məlumatlar əsasında aparılmasını təmin etməlidir.

Qeyd olunduğu kimi YXO-lar BK-ın icmal hesabat balansını gündəlik hazırlamaladırlar. Onun düzgün hazırlanması ikili yazı əsasında aparılan hesabların düzgünlüyünü sübut edir. Hesabat həmçinin resurs balansı, onların yerləşdirilməsi, o cümlədən resursların gəlməsi və sərf edilməsi haqqında vacib informasiya verir. BK-ın icmal hesabat balansı da hər ay tərtib edilməlidir.

Xəzinədarlığın 1 mərhələsində bankın işində də ciddi dəyişiklik edilməsi nəzərdə tutulmur. Yeganə fərq ondan ibarət olacaqdır ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi AB Xəzinədarlığın icazəsi olmadan ödəmə aparmayacaqdır və YXO-ya 2 nüsxə gündəlik bank çıxarışı və bir nüsxə ödəmə sənədi təqdim edəcəkdir.

«Resurs» anlayışı Xəzinədarlığı əvvəlki sistemdən fərqləndirən və ona böyük üstünlük verən əsas cəhətdir. Xəzinədarlıqda «Resurs» və «nağd vəsait» anlayışları ciddi surətdə fərqləndirilir. Resursların və nağd vəsaitlərin hərəkəti bir-birindən asılı olmayaraq aparılır. Resurslar ehtiyac yarandıqca bir XHK-dan digərinə, bir YXO-dan digərinə, bir dövlət idarəetmə səviyyəsindən digərinə verilir. Bu, Xəzinədarlığa əhəmiyyətli çeviklik gətirir. Halbuki, bu zaman nağd vəsaitlər həmişə Vahid Xəzinə hesabında saxlanılır. Resursların köçürülməsi əsas uçot sənədləri hesab edilən bir XHK-dan digərinə köçürülməsi zamanı baş verir. Bütün növ resurs köçürülməsinifərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, onlar bankın iştirakı olmadan həyata keçirilir və buna görə də onlar nağdsız əməliyyatlar adlanırlar. Bu əməliyyatlar vəsaitlərin bir Xəzinədarlıq daxilində və ya bir Xəzinədarlıqdan digərinə köçürülməsini nəzərdə tutur. «Xəzinədarlıq» sözü burada Rayon Xəzinədarlığı (RX), Zona Xəzinədarlığı (ZX) və Mərkəzi Xəzinədarlığı (MX) bildirir.

Bir Xəzinədarlıq daxilində vəsaitlərin köçürülməsi zamanı resurslar bir XHK-dan digərinə köçürülür. RX-da belə köçürülmələrə nümunə resursların: - «Gəlir (respublika və yerli)» XHK-dan «Yerli» (bölüşdürülməyən)» XHK-na və ya sonuncudan «Yerli (bölüşdürülən)» XHK-ya köçürülməsi;

- «Gəlir (respublika və yerli)» XHK-dan «Respublika büdcədən kənar xüsusi vəsaitlər» XHK-na köçürülməsi.

MX-dan köçürmələr «Respublika gəlirləri» XHK-dan «Maliyyə Nazirliyinin ümumi resursları» XHK-na, yaxud sonuncudan «Vəsaitləri bölüşdürən respublika nazirlikləri» XHK-na verilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, bir Xəzinədarlıq daxilində bütün vəsaitlərin köçürülməsi Xəzinə Köçürmə Sərəncamları (XKS) əsasında həyata keçirilir.

Vəsaitin bir Xəzinədarlıqdan digərinə köçürülməsinin 2 növü vardır:

- 1) Yerli-Mərkəzi;
- 2) Yerli-Yerli.

Yerli-Mərkəzi köçürülmədə respublika büdcəsinin gəliri yerli Xəzinədarlığa daxil olur və oradan da Mərkəzi Xəzinədarlığa köçürülür. Mərkəzi Xəzinədarlıqdan respublika büdcəsinin xərcləri yerli büdcəyə köçürülür. Bəzi hallarda yerli büdcənin gəliri bir Xəzinədarlıqdan digərinə köçürülür və ya xərc məqsədilə vəsait bir Xəzinədarlıqdan digərinə köçürülür. Bu zaman Yerli-Yerli köçürmə növü istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə təşkilatları arasındakı əməliyyatlar, vəsaitlərin köçürülməsi vasitəsilə həyata keçirilməlidir.

Bir Xəzinədarlıqdan digərinə vəsaitin köçürülməsi Xəzinəarası köçürmə sərəncamı (XAKS) vasitəsilə həyata keçirilir. Köçürmə sərəncamı vəsait köçürən Xəzinədarlıq tərəfindən hazırlanır. Köçürməni sürətləndirmək üçün Xəzinəarası köçürmə sərəncamını faks və ya telefonla göndərmək lazımdır. Sərəncam dövrü olaraq vəsait göndərən Xəzinədarlıqdan vəsait alan Xəzinədarlığa üzvləşdirmə aparmaq üçün təqdim edilir.

Xəzinədarlığın 1 fazasında mühasibat hesabatı məqsədilə yalnız bir forma – Baş Kitabın icmal hesabat balansı forması nəzərdə tutulur. Bu hesabat vergi müfəttişliyi ilə gəlirlərin üzvləşdirilməsi barədə, bank əməliyyatları ilə ayın əvvəlinə və sonuna qalığın üzvləşdirilməsi barədə arayışlarla birlikdə Mərkəzi Xəzinədarlığa təqdim edilməlidir.

Xəzinəarası köçürmə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün «Köçürmə» XHK-dan istifadə edilir. YXO-nun Xəzinədarlıq sistemindəki idarəetmə səviyyəsindən asılı olaraq «Köçürmə» XHK-nın sayı da müxtəlif olur. Belə ki,

Rayon xəzinədarlığı:

- hər bir rayon xəzinədarlığı mərkəzi xəzinədarlıqdan alınan vəsaitlərin uçotu üçün bir «Köçürmə» XHK-nı aparır.
- hər bir rayon xəzinədarlığı vəsaitlərin köçürülməsi və daxil olması üçün ayrıca «Köçürmə» XHK-nı aparır. (1. Zona xəzinədarlığı üçün; 2. Zona ərazisində olan rayon xəzinədarlığı üçün; 3. Zona ərazisindən kənarında olan rayon xəzinədarlığı üçün.)

Zona Xəzinədarlığı:

- hər bir zona xəzinədarlığı, rayon xəzinədarlığında olduğu kimi köçürülən və MX-dan daxil olan vəsaitlərin uçotu üçün «Köçürmə» XHK-dan istifadə edirlər.
- hər bir zona xəzinədarlığı; 1) Zona daxili rayon xəzinədarlıqları və 2) zonadan kənar rayon xəzinədarlıqları ilə vəsaitlərin köçürülməsi və ya daxil olması əməliyyatlarının uçotu üçün ayrıca «Köçürmə» XHK-ı aparırlar.

Mərkəzi Xəzinədarlıq:

- Mərkəzi Xəzinədarlıq hər bir zona və rayon xəzinədarlığı üçün ayrıca «Köçürmə» XHK aparır.

Hər bir Xəzinədarlıq mühasibat uçotunun qeydiyyatını Baş Kitabda və Xəzinədarlığın Hesab Kitabı adlanan əlavə hesab kitablarında aparmalıdır. XHK-dakı yekun məbləğlər Baş Kitabda öz əksini tapmalıdır və XHK-da müxtəlif növ göstəricilərin cəmi Baş Kitabdakı yekun məbləğlərlə uyğun olmalıdır.

XHK-da qeydlər bank tərəfindən gündəlik təqdim olunan hesabatə (çıxarışa) əsasən aparılır. Bankın iştirakı olmadan aparılan əməliyyatlar (qarşılıqlı əvəzləşdirmə və ya nəzərdə tutulan əməliyyatlar) XHK-da müvafiq protokollar və hökumətin sərəncamlarına əsasən qeyd olunur.

Bankın iştirakı olmadan aparılan əməliyyatlar XHK-da dəqiq göstərməli və hesablarda ayrıca qeyd olunmalıdır.

Hər gün bütün XHK-lar ümumi gündəlik və ilin axırınadək artan məbləğlə bağlanmalıdırlar.

XHK hesabların hazırlanması üçün əsas hesab olunur.

XHK-rın hazırlanması işinə ilk növbədə həmin dövrə (yəni ilin və ya ayın sonuna) qalıq məbləğlərinin müvafiq XHK-ya qeyd edilməsi ilə başlanmalıdır, başqa sözlə, YXO-nın həmin dövrdə malik olduğu vəsaitin həcmi müəyyən edilərək təyinatı üzrə bölüşdürülməlidir.

XHK-ya nəzarət etmək və gələcəkdə Xəzinədarlığın kompüterləşdirilməsini təmin etmək məqsədilə XHK-lar 8 rəqəmli ədədlə aşağıdakı sistemdə nömrələnmişdir:

- Birinci 2 rəqəm – xəzinədarlığın nömrəsi;
- Növbəti 2 rəqəm - YXO-nın nömrəsi;
- Növbəti 2 rəqəm – XHK-nın növünü və ya kateqoriyasını müəyyən edən rəqəm;
- Növbəti 2 rəqəm – kateqoriya daxilində XHK-nın nömrəsini göstərir.

Nömrələnmiş bütün XHK-nın siyahısı Mərkəzi xəzinədarlıqda olmalıdır. Mərkəzi xəzinədarlığın icazəsi olmadan hər hansı bir nömrə dəyişdirilə bilməz.

- ikinci mərhələ (1997-1999-cu illər). Xəzinədarlığın respublika ərazisində mövcud texniki, maliyyə və kadr potensialı nəzərə alınmaqla mərhələlərlə tətbiqi;

Xəzinədarlıq sisteminin bütövlükdə formalaşdırılmasında II mərhələ yeni bank qaydaları və maliyyələşmə mexanizminin yaradılması ilə əlaqədar olaraq çox vacib və məsuliyyətli dövr hesab edilir. Xəzinədarlığın II mərhələsində:

1. Manatla, qəpiklə mövcud olan bütün büdcə və büdcədən kənar bank hesabları bağlanılır;

2. Hər bir rayonda Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş müvəkkil banklarda Xəzinədarlığın Tranzit Hesabları (XTH) açılır və həmin filiallar Agent-Bank (AB) adlanaraq Yerli Xəzinədarlıq Orqanlarının (YXO) əməliyyatlarını həyata keçirirlər;

3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin (DXA) maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün Mərkəzi Bankda

(MB) Xəzinədarlığın Vahid Hesabı (VXH) açılır və bu hesab Xəzinədarlığın Cari Hesabı (XCH) adlanır. Xəzinədarlığın II mərhələsi zonalar üzrə mərhələlərlə tətbiq edildikcə müvafiq rayonların ərazilərində yerləşən bütün respublika və yerli büdcə təşkilatlarının hesabları bağlanılır. Bank hesablarının bağlanması nəticəsində YXO-lar hər bir büdcə hesabı üçün Xəzinədarlığın hesab Kitabını (XHK) açır. MB-nin 12 zona hesablaşma-kassa mərkəzləri (ZHKM), həmçinin Dövlət Səhmdar-Kommersiya Banklarının baş idarələrində yerləşən hesablaşma-kassa mərkəzləri vasitəsilə XHT ilə Vahid Xəzinədarlıq hesabı arasında gündəlik hesablaşma aparılaraq XTH hər gün sıfır balansla bağlanır. Bank hesabları bağlanılaraq qalıqların XTH-yə köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq maliyyələşmə mexanizmində də əhəmiyyətli dəyişikliklər aparılır. Ümumiyyətlə, Xəzinədarlığın II mərhələsi XTH-lər və XCH arasında gündəlik hesablaşmanı, həmçinin yeni maliyyələşmə mexanizmini nəzərdə tutur.

- üçüncü mərhələ (1999-2000-ci illər). Respublikada öhdəliklərin xəzinə uçotuna qəbul edilməsi və maliyyə planlaşdırılması mexanizmlərinin həyata keçirilməsi;
- dördüncü mərhələ isə 2000-ci ildən başlayaraq büdcədən maliyyələşən kredit sərəncamçıları tərəfindən alınan malların, qəbul olunan iş və xidmətlərin xəzinə uçotuna qəbul edilməsi mexanizminin tətbiqini əhatə edir.

Xəzinə orqanları bu mərhələdə büdcə təşkilatlarına malların tam və vaxtında çatdırılmasına, iş və xidmətlərin yekunlaşdırılmasına nəzarəti həyata keçirirlər, yəni alışlar haqqında xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilməmiş və uçota alınmamış heç bir xərc maddəsi üzrə kassa icrası aparıla bilməz. Malların (iş və xidmətlərin) alış sənədində xərc əməliyyatlarının məbləği öhdəlik sənədində əks olunmuş məbləğdən artıq ola bilməz, əks halda həmin əməliyyatlar uçota alınmadığı üçün kassa xərci aparılmır. Bu prosesdə xəzinə orqanları ilə yanaşı büdcə təşkilatları malların alınmasında, onun mədaxilində, iş və xidmətlərin görülməsində məsuliyyətləri daha da artır. Bu zaman malların (iş və xidmətlərin) alış sənədi hər bir xərc maddəsi üzrə ayrılıqda uçota alınır. Bütün əməliyyatlar xəzinə hesab kitablarında öz əksini tapır.

II Fəsil. Azərbaycan Respublikasında dövlət xəzinədarlıq sisteminin təşkili xüsusiyyətləri

2.1. Dövlət xəzinədarlıq sisteminin təşkilinin hüquqi əsasları

Respublikamızda bazar münasibətlərinin daha da gücləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq mövcud iqtisadi mühitə uyğun olan və aparılan iqtisadi siyasəti tamamlayan real dövlət büdcəsinin tərtibi, onun icrası zamanı dövlət vəsaitlərinin səmərəli idarəedilməsinin təşkili ən zəruri həyati məsələlərə çevrildi. Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəzdən idarə edilməsini təmin etmək, bu vəsaitlərin daxil olması və xərclənməsi üçün daha çevik nəzarət mexanizmini yaratmaq, dövlət borclarının, zəmanətlərin və alınmış kreditlərin uçotunu yaxşılaşdırmaq və respublikada qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasını sürətləndirmək məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət xəzinədarlığının yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1995-ci il 4 oktyabr tarixli 398 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı, Naxçıvan Muxtar Respublikasında, respublikanın şəhər və rayonlarında onun ərazi orqanları yaradılmışdır. Bununla da Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığının yaradılması ilə əlaqədar olaraq respublika büdcəsinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının, büdcədən maliyyələşdirilən idarə və təşkilatların vəsaitləri Baş Dövlət Xəzinədarlığının hesablarında cəmləşdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1997-ci il 1 yanvar tarixindən Azərbaycan Respublikasında Xəzinədarlıq sisteminin I mərhələsinin tətbiqinə başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 17 mart 1997-ci il tarixli 1-19 sayılı əmri ilə “Azərbaycan Respublikasında Xəzinədarlıq sisteminin I mərhələsinin tətbiqi üçün metodik vəsait” təsdiq edilmişdir.

Xəzinədarlıq sisteminin yaradılmasında əsas məqsəd dövlətin malik olduğu maliyyə resurslarının optimal idarə edilməsinə zəmin yaratmaq və onu təmin etmək

idi. Xəzinədarlıq, maliyyələşmə xərclərini minimuma endirməklə və dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların fəaliyyətini tənzimləməklə həmin təşkilatlara vaxtında və zəruri resurslar əldə etməyə imkan verir. “Azərbaycan Respublikasında dövlət xəzinədarlığının fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 may 1997-ci il tarixli 568 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq xəzinədarlıq sistemi respublikada mərhələlərlə tətbiq olunmuş və son nəticədə bütün respublikanı əhatə etmişdir. Bununla da, respublikada dövlət maliyyə vəsaitlərindən istifadə olunmasının səmərəli mexanizminin formalaşdırılması, bu vəsaitlərin birbaşa son təyinatına çatdırılması və onunla bağlı əməliyyatların yalnız xəzinə hesabları vasitəsilə aparılması üçün zəruri hüquqi baza yaradılmışdır.

1997-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikasında Xəzinədarlıq sisteminin tətbiqinin II mərhələsinə başlanılmışdır. “Azərbaycan Respublikasında Xəzinədarlıq sisteminin tətbiqi Qaydaları (II mərhələ)” Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 31 avqust 1997-ci il tarixli 1-136 sayılı əmrə təsdiq edilmişdir. Respublikamızda tətbiq olunan I mərhələ Xəzinədarlıq sisteminin II mərhələsi üçün hazırlıq fazası olub, I mərhələdə büdcənin icrası üzrə əməliyyatların uçotu Xəzinə Hesab Kitablarında (XHK-da) mövcud uçot sistemi ilə paralel aparılmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, I mərhələdə aparılan uçot II mərhələdə davam etdirilə bilməzdi, çünki I mərhələ sınaq dövrü hesab edilirdi. II mərhələdə isə I mərhələdən fərqli olaraq bank tərəfindən büdcənin icrası üzrə əməliyyatların uçotunun aparılması və hesabatın hazırlanmasına ehtiyac olmamışdır. Bununla da bu işlər Xəzinədarlığın və Maliyyə Nazirliyinin birbaşa vəzifələrinə çevrilmişdir.

Xəzinədarlıq sisteminin bütövlükdə formalaşdırılmasında II mərhələ yeni bank qaydaları və maliyyələşmə mexanizminin yaradılması ilə əlaqədar olaraq manatla, qəpiklə mövcud olan bütün büdcə və büdcədən kənar bank hesabları bağlanmış, hər bir rayonda Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilmiş müvəkkil banklarda Xəzinədarlığın Tranzit Hesabları (XTH) açılmış və həmin filiallar Agent-Bank (AB) adlanaraq Yerli Xəzinədarlıq Orqanlarının (YXO) əməliyyatlarını həyata keçirmişlər, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin

Baş Dövlət Xəzinədarlığının maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün Mərkəzi Bankda (MB) Xəzinədarlığın Vahid Hesabı (VXH) açılmış və bu hesab Xəzinədarlığın Cari Hesabı (XCH) adlandırılmışdır. Xəzinədarlığın II mərhələsi zonalar üzrə mərhələlərlə tətbiq edildikcə müvafiq rayonların ərazilərində yerləşən bütün respublika və yerli büdcə təşkilatlarının hesabları bağlanmışdır. Bank hesablarının bağlanması nəticəsində YXO-lar hər bir büdcə hesabı üçün Xəzinədarlığın hesab Kitabını (XHK) açmışdır. MB-nin 12 zona hesablaşma-kassa mərkəzləri (ZHKM), həmçinin Dövlət Səhmdar-Kommersiya Banklarının baş idarələrində yerləşən hesablaşma-kassa mərkəzləri vasitəsilə XHT ilə Vahid Xəzinədarlıq hesabı arasında gündəlik hesablaşma aparılaraq XTH hər gün sıfır balansla bağlanılırdı. Bank hesabları bağlanaraq qalıqların XTH-yə köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq maliyyələşmə mexanizmində də əhəmiyyətli dəyişikliklər aparılmışdır. Ümumiyyətlə, Xəzinədarlığın II mərhələsi XTH-lər və XCH arasında gündəlik hesablaşmanı, həmçinin yeni maliyyələşmə mexanizmini nəzərdə tuturdu. Zona Xəzinədarlıq Orqanları (ZXO) həm YXO kimi öz əməliyyatlarını icra edirdilər, həm də həmin ərazidə yerləşən YXO-ların işlərini əlaqələndirərək zona üzrə İcmal Hesabatları tərtib edirdilər.

Əvvəlcədən Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən təyin olunmuş Xəzinədarlığın II mərhələsinin başladığı gün XTH-lərin qalıqlarına aid gündəlik hesablaşma əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün Baş Dövlət Xəzinədarlığı MB-nin Əməliyyat İdarəsində Xəzinədarlığın Cari hesabını açdı.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətini bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırmaq və dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi sistemini təkmilləşdirmək məqsədilə Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2000-ci il 04 fevral tarixli 271 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Baş Dövlət Xəzinədarlığının fəaliyyətinin bu Əsasnamənin tələblərinə uyğunlaşdırılmasını həyata keçirmək üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2000-ci il 06 noyabr tarixli 203 nömrəli Qərarı ilə “Azərbaycan

Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığı haqqında Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. 1999-cu ildən başlayaraq Respublikada öhdəliklərin xəzinə uçotuna qəbul edilməsi və maliyyə planlaşdırılması kimi mexanizmləri əhatə edən xəzinədarlığın üçüncü mərhələsi tətbiq olundu. Bu mərhələdə dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbul olunması, maliyyə planlaşdırılması, mədaxil və məxaric əməliyyatları üzrə pul dövriyyələrinin tərtibi nəzərdə tutulmuşdur.

Xəzinədarlıq sisteminin dördüncü mərhələsində büdcə təşkilatlarının maliyyə əməliyyatlarına müvafiq nəzarətin qəbul edilmiş öhdəliklərlə yanaşı müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş şərtlər daxilində alınacaq malların (iş və xidmətlərin) satın alınması zamanı tətbiq olunması üçün 1 avqust 2000-ci il tarixdən büdcədən maliyyələşən kredit sərəncamçıları tərəfindən alınan malların, qəbul olunan iş və xidmətlərin xəzinə uçotuna qəbul edilməsi mexanizmi tətbiq olundu. “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 9 fevral tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin yeni strukturu və yeni yaradılmış agentlik və xidmətlərin əsasnamələri təsdiq edilmişdir. Bununla da Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi yaradıldı.

Belə ki, 1994-cü ildən etibarən BVF Azərbaycan Respublikasının xəzinədarlığı üçün siyasət və geniş proqram layihəsi üzrə tövsiyyələrini bildirmişdir. 1994-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi güclü maliyyə-büdcə islahatları proqramına başlamışdır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) və Dünya Bankının (DB) nəzarəti altında Maliyyə Nazirliyi şəffaflığın təkmilləşdirilməsi və ən yaxşı beynəlxalq təcrübənin tətbiq edilməsi məqsədilə aşağıdakılar daxil olmaqla bir neçə mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir:

- Büdcə öhdəliyi və verifikasiya kimi vacib xərc mərhələlərinin həyata keçirilməsi;

➤ Yerli hakimiyyət orqanlarının xərc və gəlir bank hesablarının bağlanması;

➤ Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında (AMB) yerləşən icmallaşdırılmış Vahid Xəzinə Hesabının yaradılması.

1997-ci ildə BVF Azərbaycan Respublikasının Xəzinədarlığı ilə birgə fəaliyyət göstərən ilk uzunmüddətli məsləhətçilər təyin etmişdir.

Dünya Bankı Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətini dəstəkləmiş və Xəzinədarlığın İdarəedilməsinin İnformasiya Sistemi üçün informasiya texnologiyasının və telekommunikasiyaların alınması üçün maliyyə vəsaitləri ayırmışdır. Müasir kompüter, rabitə və şəbəkə avadanlığının alınması və inteqrasiyası, həmçinin Maliyyə Nazirliyinin layihə işçi qrupuna, rayon xəzinədarlıq idarələrindən son istifadəçilərə və ölkə daxilində xəzinədarlıq sistemi üzrə müvafiq işçilərə texniki məsləhətçilər tərəfindən keçirilən təlim proqramları Xəzinədarlığın İdarəedilməsinin İnformasiya Sistemi layihəsi çərçivəsində USAİD tərəfindən maliyyələşdirilmişdir.

Layihənin məqsədi dövlət büdcəsinin idarəedilməsi və icrasının avtomatlaşdırılması və xəzinədarlıq funksiyalarında əsas işgüzar sahələrinin genişləndirilməsidir. Xəzinədarlığın İdarəedilməsinin İnformasiya Sistemi Azərbaycan Respublikasının əsas Elektron-Hökumət sistemindən ibarət olacaq. Bu sistem digər dövlət təşkilatları ilə etibarlı və effektiv məlumat mübadiləsinə imkan yaradır və Azərbaycan Respublikasının büdcə və maliyyə məlumatlarının saxlanması və nəzarəti üçün geniş məlumat bazasının yaradılmasına köməklik edir.

2.2. Xəzinədarlıq sistemində dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbulu üsulları

Azərbaycan Respublikası xəzinədarlıq sisteminin yaradıldığı dövrdən ödənişlər mərhələsində əsasən nəzarət üzərində təmin edilmişdir. Lakin xərclər üzərində daha səmərəli nəzarətin həyata keçirilməsi bu nəzarət mexanizminin

öhdəliklər mərhələsində yaradılmasını tələb edir. Belə nəzarət mexanizminin tətbiqi büdcə təşkilatları tərəfindən yaradılmış kreditor borclarının səmərəli idarə edilməsinə, büdcə təşkilatlarını resurslarla müntəzəm təmin etməyə və ən zəruri dövlət ödənişlərini vaxtında həyata keçirməyə imkan verir.

Öhdəlik – malların (iş və xidmətlərin) alınması və bununla əlaqədar müəyyən şərtlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı büdcə təşkilatlarının gələcək xərclərinin icrası ilə əlaqədar dövlətin öz üzərinə götürdüyü öhdəlikdir. Dövlət xərcləri prosesində öhdəlik mühüm mərhələ hesab edilərək, proqnozlaşdırılmış xərc maddələrinə qarşı mal (iş və xidmətlərin) alışı və bu alışlar əsasında aparılacaq kassa xərclərinə qədər götürülür və Xəzinədarlıqda uçota alınır.

Öhdəliklər Dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi olan mərkəzləşdirilmiş və yerli xərclər üzrə Xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilir. Öhdəlik, həmçinin, Xəzinədarlıq vasitəsilə xərclənməsi nəzərdə tutulan müvəqqəti cəlb edilmiş vəsaitlər üzrə xərc əməliyyatlarına da (daxili və xarici kreditlər üzrə əsas məbləğin ödənilməsi) tətbiq edilməlidir. Xəzinədarlıq tərəfindən həyata keçirilən büdcədən kənar vəsaitlərin xərclərinə öhdəliklərin qəbulu mexanizmi tətbiq edilmir.

Öhdəliklər büdcə təşkilatlarının müraciəti əsasında Xəzinədarlıq tərəfindən hər bir xərc maddəsinə ayrı-ayrılıqda öhdəlik həddində qəbul edilir. Öhdəlik həddi hər hansı bir xərc maddəsi üzrə müraciət olunan an üçün öhdəlik götürülməmiş rüblük proqnoz qalığı ilə bu ana qədər qəbul edilmiş (ilin əvvəlinə öhdəlik qalığı da daxil olmaqla), lakin kassa xərci aparılmamış öhdəlik qalığı arasında fərq kimi müəyyən edilir.

Öhdəliklərin qəbulu üçün büdcə təşkilatları tərəfindən iki nüsxədə “Öhdəlik sənədi” təqdim olunur. Öhdəlik götürülməsi üçün büdcə təşkilatı tərəfindən təklif olunan məbləğ öhdəlik həddini keçməmək şərti ilə Xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilərək “Öhdəlik sənədi”ndə qeyd olunur və imzalandıqdan sonra bir nüsxəsi büdcə təşkilatına qaytarılır. Öhdəliklər xərc maddəsi üzrə ümumi və ya reallaşdırılacağı məlum olan konkret malların (iş və xidmətlərin) alışı üzrə qəbul oluna bilər. Öhdəlik həddində qəbul olunmuş yeni öhdəliklər müvafiq Xəzinə Hesab Kitablarında uçota

alınır. Yalnız qəbul olunmuş öhdəliklər çərçivəsində reallaşdırılmış kreditor borclarına qarşı kassa xərci aparılır. Öhdəliklərin tətbiqi gününə qədər büdcə təşkilatları tərəfindən yaradılmış kreditor borcları (əmək haqqı və ondan Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ayırmalar istisna olmaqla) köhnə borclar adlanır. Köhnə borclar üzrə yeni öhdəliklər qəbul edilə bilməz. Köhnə borcların ödənişi müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyənləşdirdiyi xüsusi hallarda Xəzinədarlıqlar tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Köhnə borcların tərkibində əməyin ödənilməsi və Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ayırmalar üzrə borclara yeni öhdəliklər qəbul olunur, Xəzinə Hesab Kitablarında uçota alınır və kassa xərci aparılır. Hər hansı xərc maddəsi üzrə yeni öhdəliyin təklif olunan məbləği öhdəlik həddindən artıq olarsa, bu məbləğ yerli xəzinədarlıq orqanı tərəfindən qəbul oluna bilməz. Lakin xərcin əhəmiyyətindən və gəlirlərin səviyyəsindən asılı olaraq Maliyyə Nazirliyi tərəfindən yerli xəzinədarlıq orqanının müraciəti əsasında öhdəlik həddi ilə proqnoz arasındakı fərq qədər əlavə öhdəlik götürülə bilər. Maliyyə Nazirliyi tərəfindən qəbul olunan əlavə öhdəlik “Öhdəlik Sənədi” ndə xüsusi qrafada göstərilir. Bu cür öhdəliklər Baş Dövlət Xəzinədarlığında müvafiq reyestrlərdə uçota alınır.

Öhdəliklər büdcə təşkilatlarının müraciəti əsasında ləğv edilə bilər. Bu zaman büdcə təşkilatı “Öhdəlik Sənədi”ni təqdim edir və ləğv olunması təklif olunan öhdəlik məbləğlərini mənfi işarəsi ilə göstərir. Ləğv olunması təklif edilən məbləği mal (iş və xidmətlərin) alışı ilə faktiki reallaşdırılmışdırsa, onda bu cür öhdəliklərin ləğvi Xəzinədarlıq tərəfindən qəbul olunmur. İlin sonuna mal (iş və xidmətlərin) alışı ilə reallaşdırılmamış öhdəliklər Xəzinədarlıq tərəfindən birtərəfli qaydada ləğv edilir. Ləğv edilmiş öhdəliklər Xəzinə Hesab Kitablarında mənfi işarə ilə uçota alınır. Öhdəlik qalığı xərc maddələri üzrə hər hansı bir tarixə artan yekunla qəbul edilmiş öhdəliklərlə bu öhdəliklərə qarşı aparılmış kassa xərcləri arasında yaranan fərkdir. İlin sonuna öhdəlik qalığının mal (iş və xidmətlərin) alışları ilə reallaşdırılmamış hissəsi ləğv edilir. Öhdəlik qalığının ilin sonuna mal (iş və xidmətlərin) alışları üzrə yaranan kreditor borclarına bərabər olan hissəsi isə yeni

büdcə ilinə keçirilir və yeni Xəzinə Hesab Kitablarında ilin əvvəlinə ilkin öhdəlik qalığı kimi göstərilir.

Əvvəlcədən razılaşdırılmış və Xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklər Xərc Xəzinə Hesab Kitablarına qeyd edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, əvvəlki mərhələdə istifadə olunan Xərc Xəzinə Hesab Kitablarının formaları yeni “Öhdəlik” sütunu əlavə edilməklə dəyişdirilir.

Mərkəzləşdirilmiş və yerli xərclərin icrası haqqında yerli Maliyyə orqanları tərəfindən Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilən dövrü aylıq hesabatların ikinci hissəsində (xərclər və xalis maliyyələşmə) yeni “Öhdəliklər” üzrə qrafa əlavə edilməklə həmin formalar dəyişdirilir. Bu qrafa xərcləri göstərən hər bir xərc maddəsinə qarşı öhdəlikləri göstərir. Maliyyə Nazirliyi, həmçinin, aylıq hesabat formasında hesabatların icmallaşdırılması zamanı hər bir xərc maddəsinə qarşı köhnə və yeni öhdəlikləri göstərən iki qrafanı əlavə etməlidir. Cari ay ərzində qəbul edilmiş aylıq öhdəliklər hesabatlarda göstərilməklə Maliyyə Nazirliyinə təqdim edilir.

Büdcə təşkilatları tərəfindən malların (iş və xidmətlərin) alışı Xəzinədarlıqlarda uçotunun təşkili, istifadəsi 1 avqust 2000-ci il tarixindən Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində həyata keçirilir. Bu mərhələ həyata keçirildikdən sonra büdcə təşkilatlarında malların alınması, iş və xidmətlərin qəbul olunması, yəni alışlar haqqında hazırlanmış “Malların (iş və xidmətlərin) alışı sənədi” Xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilməmiş və uçota alınmamış heç bir xərc maddəsi üzrə kassa icrası aparıla bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, “Malların (iş və xidmətlərin) alışı sənədi” həmin xərc üzrə öncə hazırlanan və qəbul olunmuş “Öhdəlik sənədi”nə əsasən hazırlana bilər, yəni qəbul olunmuş öhdəlikdən artıq büdcə təşkilatı mal, iş və xidmətlərlə təchiz oluna bilməz, əks halda bu cür alışlar Xəzinədarlıq tərəfindən uçota alınmır və kassa uçotu aparılmır. Beləliklə, büdcə təşkilatı kassa xərci üçün vərdişi bundan əvvəl qəbul olunmuş öhdəlik və bu çərçivədə həyata keçirilmiş malların (iş və xidmətlərin) alışı nəticəsində yaranmış kreditor borcları üzrə hazırlaya bilər.

Xəzinə Orqanları “Malların (iş və xidmətlərin) alınan sənədi”nin düzgün tərtib edilməsinə, alış sənədində göstərilən məbləğin qəbul edilmiş öhdəlik limitinə uyğunluğunun təmin edilməsinə məsuliyyət daşıyır.

Büdcə təşkilatları isə alınmış mal-material dəyərlilərinin, görülmüş iş və xidmətlərin təqdim edilmiş ilkin sənəd formalarında göstərildiyi kimi və mövcud qaydalara tam riayət etməklə mədaxil (qəbul) olunmasına, onların təyinatı üzrə istifadə edilməsinə, həmçinin uçotunun və hərəkətinin düzgün qurulmasına birbaşa məsuliyyət daşıyır. Öhdəliklərin qəbulunda olduğu kimi malların (iş və xidmətin) alışının uçotu da hər bir xərc maddəsi üzrə ayrı-ayrılıqda aparılmalıdır. “Malların (iş və xidmətlərin) alışısənədi”nin hazırlanması və Xəzinədarlıq tərəfindən uçota alınması aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir: Büdcə təşkilatı qabaqcadan Xəzinədarlıq tərəfindən qeydiyyatda alınmış öhdəliklərə uyğun (yəni ondan çox olmamaqla) qəbul etdiyi mal, iş və xidmətlərə görə əməliyyatın baş verdiyi ay daxilində “Malların (iş və xidmətlərin) alışısənədi”ni hazırlayır və təsdiqedicinin sənədlərlə birlikdə Xəzinədarlığa təqdim edir. Bundan başqa, göstərilən şərtlərdə istisna hallar da nəzərdə tutulur. Mövcud reallıqları nəzərə alaraq ilkin mərhələdə malların (iş və xidmətlərin) alışı olmadan qabaqcadan ödəniş aparıla bilər. Mal alınmasına, iş və xidmət göstərilməsinə dair tərəflər arasında bağlanmış müqavilənin şərtlərinə görə qabaqcadan ödəniş halları nəzərdə tutularsa, bu ödənişlər “Malların (iş və xidmətlərin) alışı sənədi” hazırlanmadan həyata keçirilir. Qabaqcadan ödənilmiş vəsaitə görə büdcə təşkilatına təhvil verilən dəyərlilər “Malların (iş və xidmətlərin) alışısənədi”ndə xüsusi qrafada göstərilir və Xəzinə Hesab Kitablarına müvafiq qaydada işlənir.

“Malların (iş və xidmətlərin) alışı sənədi” yoxlanılaraq uçota alınmaq üçün təsdiqedicinin sənədlərlə birlikdə Xəzinədarlığa təhvil verilir. Təsdiqedicinin sənədlər Xəzinədarlıqda yoxlanılır və “Xəzinədarlıq” ştampları ilə təsdiqlənərək geri qaytarılır. Bu halda şübhə doğuran məsələlər üzrə Xəzinədarlıq tərəfindən əlavə yoxlama təşkil edilə bilər. İcra olunmamış öhdəlik qalığından çox olmayan məbləğ və bu qaydaların bütün tələblərinə uyğun hazırlanmış “Malların (iş və xidmətlərin)

alışısənədi” uçotu qəbul edilir və bunun nəticəsində yaranmış kreditor borcu dövlət borcu hesab olunaraq kassa icrası üçün əsas sayılır. Haqqı qabaqcadan ödənilmiş mal (iş və xidmətlər) daxil olduqda həmin dəyərlilərin uçotunun qurulması ilə yanaşı Xəzinə Hesab Kitabında “Qabaqcadan ödəniş” müvafiq məbləğlərdə azaldılır.

Malların (iş və xidmətlərin) alışıının xəzinə uçotu mərhələsinin tətbiq edilməyə başlanması kassa xərcləri üçün indiyədək istifadə olunan “Sifariş”lərdə müəyyən dəyişikliklər aparılmasını zəruri edir. Öhdəlik, alış və kassa xərci mərhələləri bir-birilə nə qədər sıx əlaqədə olsa belə, onların başvermə, sənədləşdirmə anları müxtəlifdir. Beləliklə, “Malların (iş və xidmətlərin) alışısənədi”nin Xəzinədarlıq tərəfindən qəbulu aşağıdakı üç əsas şərti nəzərdə tutur.

Birincisi, “Malların (iş və xidmətlərin) alışı sənədi” bundan əvvəl xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilmiş öhdəlik sənədindən sonra hazırlana bilər;

İkincisi, “Malların (iş və xidmətlərin) alışı sənədi” malların (iş və xidmətlərin) alındığı hesabat ayı daxilində hazırlana və uçota alınma bilər;

Üçüncüsü, “Malların (iş və xidmətlərin) alışısənədi”nin məbləği həmin an üçün yaranmış öhdəlik qalığından artıq ola bilməz.

Bu mərhələnin tətbiqi zamanı həmin dövrədək büdcə təşkilatlarının cari ilin əvvəlindən artan yekunla debitor valyutaların (qabaqcadan ödənişlərin) və mal, iş və xidmətlər üzrə həyata keçirilmiş alışların cəmi məbləğləri ayrı-ayrı maddələri üzrə XHK-ların müvafiq sütununda göstərməlidir.

Büdcə təşkilatlarında mal, iş və xidmətlərin dövlət öhdəlikləri çərçivəsində alışlarının xəzinə uçotunu təşkil etmək üçün xərc Xəzinə Hesab Kitablarında (XHK) müvafiq dəyişikliklər edilir. Büdcə Təşkilatları tərəfindən alınan malların (iş və xidmətlərin) Xəzinədarlıq tərəfindən Xəzinə Hesab Kitablarında uçota alınması prosesi büdcənin icrası haqqında dövrü hesabatlarda öz əksini tapır.

Hesabat formalarına əlavə edilmiş “Malların (iş və xidmətlərin) alışı” və “qabaqcadan ödəniş” sütunlarında büdcə təşkilatları tərəfindən hesabat ayı ərzində alınmış malların (iş və xidmətlərin) və qabaqcadan ödənilmiş vəsaitlərin büdcə təsnifatı üzrə aylıq dövriyyələri göstərilir.

Malların (iş və xidmətlərin) alışının və qabaqcadan ödənişlərin uçotu, xərc maddələri üzrə büdcə təşkilatları tərəfindən yaradılmış debitor və kreditor borclarının müəyyən edilməsinə imkan verir. Xəzinə Hesab Kitabının “qabaqcadan ödəniş” sütununun artan yekunla dövriyyəsi müvafiq xərc maddəsi üzrə yaradılmış debitor borcu hesab olunur. XHK-nın “mal alışı” sütununun artan yekunla məbləğin “debet” sütununda dövriyyənin qabaqcadan ödəniş məbləği qədər azaldılması hissəsinə olan fərqi, müvafiq xərc maddəsi üzrə yaradılması kreditor borcunu göstərir.

İlin sonunda XHK-lar bağlanaraq yuxarıda göstərilən hesablanmış debitor və kreditor borcları növbəti keçirilir və yeni açılmış müvafiq XHK-larda “ilin əvvəlinə qalıq” adı ilə ayrıca sətirdə işlənir. Eyni ilə, sütununda kreditor borcuna bərabər məbləğlərdə öhdəlik qalıqları yazılır.

2.3. Maliyyə resurslarının idarə edilməsində xəzinədarlıq sisteminin rolunun qiymətləndirilməsi

Xəzinədarlıq sisteminin yaradılmasında əsas məqsəd dövlətin malik olduğu maliyyə resurslarının optimal idarə edilməsinə zəmin yaratmaq və onu təmin etməkdir. Xəzinədarlıq, maliyyələşmə xərclərini minimuma endirməklə və dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların fəaliyyətini tənzimləməklə həmin təşkilatlara vaxtında və zəruri resurslar əldə etməyə imkan verir.

Bazar iqtisadi münasibətlərinin formalaşdığı ölkələrdə iqtisadi və maliyyə problemlərinin, həmçinin təşkilati-hüquqi dəyişmələrin səviyyəsindən asılı olaraq Xəzinədarlıq sisteminin yerinə yetirdiyi funksiyalar bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir.

Bir çox dövlətlərdə ölkənin iqtisadi vəziyyətindən, tarixi və mədəni amillərdən, iqtisadiyyatın idarəedilməsi məsələləri üçün məsuliyyət daşıyan qurumun imkan və qabiliyyətindən asılı olaraq. Xəzinədarlığa büdcə və maliyyənin idarə edilməsinin aşağıdakı əsas funksiyaları həvalə edilir:

- Ümumi makroiqtisadi siyasət həddində büdcə və vergi siyasətinin hazırlanması;
- büdcənin tərtib edilməsi;
- büdcənin icrası;
- büdcənin icrası ilə əlaqədar olan maliyyə əməliyyatları;
- büdcənin icrası üzrə əməliyyatların uçotu və maliyyə informasiya sistemi;
- auditor xidməti.

Azərbaycanda Baş Dövlət Xəzinədarlığına əsasən sonuncu 4 funksiyanın icrası həvalə olunmuş və bu məqsədlə müvafiq icra strukturları yaradılmışdır.

Son illərdə xərclərin formalaşması və ona maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində xəzinədarlıq sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəzinədarlığın əsas funksiyalarından biri büdcənin icrası dairəsində ödəmələrin həyata keçirilməsidir. Xəzinədarlıq sisteminə keçməsi büdcə haqqında qanunların və büdcə təsnifatının tələblərinin tam və dəqiq yerinə yetirilməsinə imkan vermişdir.

Bu mərhələdə dövlətin əsas tənzimləyici rolu dəqiq olaraq müəyyənləşdirilməlidir. Xərclərin sekvestrləşdirilməsinin mövcud təcrübəsi, büdcə öhdəlikləri üzərində nəzarət mexanizminin zəif olması, büdcə ilə əlaqədar tənzimlənməyən əməliyyatların çoxalması büdcə uçotu və nəzarətinin lazımi səviyyədə aparılması ilə izah oluna bilər.

Büdcənin kassa icrası bank orqanlarında aparıldıqda, hər bir büdcə təşkilatının bankda hesabı açılırdı. Büdcədə nəzərdə tutulan vəsaitlər hər rüb üzrə bankdakı hesaba keçirilir və təşkilat tərəfindən xərc smetasına uyğun istifadə edilirdi. Lakin bəzi hallarda büdcə idarələri ayrılmış vəsaitləri təyinatı üzrə istifadə etmirdilər. Ona görə də Maliyyə Nazirliyi büdcənin icrası haqqında təqdim olunan hesabatla təsdiq olunmuş qanunu müqayisə etdikdə fərq alınır.

Xəzinədarlıq sistemində büdcə təşkilatlarının bankda hesabı olmur, onların yalnız xəzinədarlıqda hesabları açılır. Büdcənin xəzinə icrası büdcə vəsaitlərinin hərəkəti haqda gündəlik məlumat almağa və ona nəzarət etməyə şərait yaratmışdır.

Lakin, burada digər problem mövcuddur. Əslində büdcənin icrası vəsaitlərin xəzinədən verildiyi andan deyil, büdcə öhdəliklərinin götürüldüyü zamandan başlayır. Bu öhdəliyi büdcə təşkilatlarının gələcək xərclərinin icrası ilə əlaqədar dövlətin öz üzərinə götürür. Dövlət xərcləri istifadəsi prosesində öhdəlik mühüm mərhələ hesab edilir. Belə ki, öhdəliklərin sanksiyalaşdırılmış həcmnin düzgün müəyyən edilməsinə və onların qəbul edilməsinə nəzarət gücləndirilməlidir.

Mövcud qanunvericiliyə görə büdcə öhdəlikləri maliyyə ili ərzində götürülə bilər. Lakin, dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi yönümlü bir büdcəyə çevrildiyi şəraitdə bu, müəyyən çətinliklər törədir. Büdcədən uzunmüddətli investisiya və digər proqramların maliyyələşdirilməsi getdikcə artır bu da, bir maliyyə ilinə yerləşmir. Belə halda büdcə təşkilatları ilə icraçılar arasında müqavilələr bağlanması və öhdəlik götürülməsi çətinlik törədir. Bu baxımdan uzunmüddətli öhdəliklərin götürülməsi və dövlət maliyyə siyasətinin müəyyənləşdirilməsində onun nəzərə alınması məqsədemüvafiqdir. Dünya praktikası artıq çoxdandır ki, qəbul olunmuş öhdəliklər büdcələrinin təzələnen formalaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Başqa sözlə, növbəti il üçün büdcə proqnozlaşdırılarkən artıq əvvəllər qəbul edilmiş öhdəliklərin həcmi müəyyən edilmiş olur. Parlament qəbul edilmiş öhdəliklərə hər dəfə yenidən baxmır, yalnız yeni büdcə ilindəki maliyyə resursları həcmində öhdəlikləri təsdiq edir. Belə olduqda büdcə layihəsinin hazırlanması və qəbulu prosesi xeyli asanlaşır.

Ümumiyyətlə, büdcə siyasəti perspektivə istiqamətlənməlidir. Büdcə xərclərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı uzunmüddətli prioritetlərin müəyyən edilməsi, məqsədemüvafiq olmaqla yanaşı, büdcə xərclərinin sosial-iqtisadi nəticəliliyinin planlaşdırılması və monitorinqi sisteminin yaradılmasını zəruri edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə bazar iqtisadiyyatının mövcud durumu, əsasən, bu dövlətlərdə aparılan maliyyə siyasəti vasitəsilə mümkün olmuşdur. Azad bazar

iqtisadiyyatı hakim olan cəmiyyətdə iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi maliyyə resurslarının planlı həyata keçirilməsi yolu ilə təmin olunur. Respublikamızda son illərdə aparılan düzgün və ardıcıl iqtisadi siyasətin nəticəsində ÜDM-un həcmi, vergi daxilolmalarının və büdcə gəlirinin ÜDM-da xüsusi çəkisi dinamik olaraq artmaqdadır. Büdcə daxilolmalarının ÜDM-da xüsusi çəkisinin artım tempi aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 1.

2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında büdcə daxilolmalarının ÜDM-da xüsusi çəkisi

№	Göstəricilər	İllər				
		2009	2010	2011	2012	2013
1	ÜDM (mln.manat)	35601,5	41574,7	50069,0	53995,0	57708,2
2	Büdcə daxilolmaları (mln.manat) ÜMD-də xüsusi çəkisi %-lə	10325,9	11403,0	15700,7	164380,0	191590
3	Büdcə daxilolmaları	29.0	26.9	30.1	32.0	33.8
4	Vergidaxilolmalarının ÜMD-də xüsusi çəkisi %-lə	11,6	10,3	10,9	11,5	15,4

Məlumat üçün qeyd edək ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə büdcə gəlirinin ÜDM-da xüsusi çəkisi 30-50% intervalında dəyişir.

Respublikamızda büdcə gəlirlərinin ÜDM-un 33,8 % qədər təşkil etməsi inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə bir qədər aşağı görünür. Lakin, burada bir neçə cəhəti qeyd etmək lazımdır.

Birincisi, respublikamızda dövlət büdcəsi ilə yanaşı iki iri büdcədən kənar fond da vardır: Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Dövlət Neft Fondu. Bu fondların vəsaitlərini də nəzərə alsaq, dövlətin əlində cəmlənən maliyyə resursları ÜDM-un 24-25% bərabər olar.

İkincisi, ÜDM-un büdcəyə alınan hissəsi müntəzəm artım meylinə malikdir. Bu, eyni zamanda dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasətinin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu tendensiyaların inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin göstəricilərinə çatana qədər davam etdirilməsi məqsədmüvafiqdir.

Hər hansı bir ölkədə hökumətin iqtisadi sahədə gördüyü işlərin səmərəliliyi düzgün maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsindən, bu siyasətə uyğun dövlət gəlirləri (vergilər) və dövlət xərclərinin arasında yaranan fərqdən, eyni zamanda, nəticədə meydana çıxacaq büdcə kəsirindən asılıdır. Büdcə kəsirinin yaranmasını şərti olaraq aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$DX-DV=BK$$

Burada DX-dövlət büdcəsinin xərcləri; DV-vergiləri (büdcənin gəlirləri);BK-büdcə kəsiridir.

Büdcə kəsirinin səviyyəsinin dövlət xərclərindən və vergi daxilolmalarından bilavasitə asılılığı, bu asılılığın arzu olunmaz istiqamətdə dəyişə bilməsindən ölkədə yarana biləcək xoşagəlməz vəziyyət bu problemlərə global yanaşma tələb edir. Belə vəziyyətdə dövlət tənzimlənməsi ilk növbədə vergilər vasitəsilə əlavə əksaxın və dövlət xərcləri vasitəsilə müəyyən məbləğdə əlavə axın daxil etməklə təsir etmək olar. Beləliklə, ümumi axın məbləğ baxımından makroiqtisadi tarazlığı təmin edən şərtləri yerinə yetirmiş olur və ümumi axın (ÜA) istehlakçı tələbi (İT) ilə dövlət xərclərinin (DX) cəmindən ibarət olur:

$$\text{ÜA}=\text{İT}+\text{DX}$$

Əgər əks axın fərdi şəxslərin yığılı, müəssisə və təşkilatların investisiyalarının məbləğ baxımından miqdarını (İM) üstələyirsə, bu, özlüyündə iqtisadi tarazlığın pozulmasına, istehsalın aşağı düşməsinə, Milli gəlirin (MG) azalmasına və nəticədə işsizliyin artmasına səbəb olacaqdır. Tarazlığın şərtləri bu şəkildə yazıla bilər:

$$\text{MG}=\text{İT}+\text{İM}+\text{DX}$$

Fikrimizcə, dövlət yaranmış çətin vəziyyətdən çıxmaqla yanaşı, nəticədə iqtisadi tarazlığın sol və sağ tərəflərinin bərabərliyini bərpa etmək iqtidarında olan

güclü işlək maliyyə mexanizminə malik olmuş olur. Fikrimizcə, bunun birinci yolu iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların dəyişməz olaraq qalması şərti ilə vergilərin müvafiq surətdə azalması, ikinci yolu isə vergilərin miqdarını əvvəlki səviyyədə saxlamaqla dövlət xərclərini artırmaqdır. Belə olan halda ümumi axınların məbləği artmağa doğru istiqamətlənir və nəticədə birinci yolun iqtisadi cəhətdən səmərəsizliyi və məqsədəuyğun olmaması təsdiq olunur. Eyni zamanda hər hansı səbəbdən müəssisələrdə fərdi yığımların miqdarının dəyişməz olduğu halda investisiyaların miqdarının azaldığı da aydın görünür.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət xərclərinə qənaət etməklə onun azaldılması əsas götürülür. Həmin dövlət xərclərinin azaldılması siyasəti ölkə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən xərc maddələri də daxil olmaqla bütün xərclərin ümumi ixtisarına gətirib çıxarır. Adətən, dövlət tərəfindən yüksək texnologiyalı layihələrə kapital qoyuluşlarının, əsas fondları təmin edən infrastrukturun saxlanılmasına büdcə ayırmalarının azalması iqtisadi inkişafın zəifləməsinə səbəb olur. Lakin büdcənin tənzimlənməsi gəlir və xərclərin mütləq bərabər həcmdə olmasını nəzərdə tutmur, eyni zamanda büdcənin kəsirli olmasının qorxulu olmadığı da əksər iqtisadçılar tərəfindən qəbul edilmişdir. Artıq bütün dünya iqtisadçıları belə bir fikirlə razılaşırlar ki, yumşaq büdcə kəsiri də müsbət rol oynaya bilər. Mövcud maliyyə resurslarını daha da səfərbər etmək, büdcə vəsaitləri hesabına yeni iş yerləri açmaq, nəticədə tələblə təklif arasında yeni nisbət yaratmaq məqsədilə, zərurət yarandıqda isə büdcədən daha çox vəsait xərcləmək mümkündür. Ancaq büdcə kəsirinin səviyyəsi büdcə qanunvericiliyi ilə tənzimlənən səviyyədən artıq olmamalıdır. Büdcə kəsirinin səviyyəsinin tənzimlənməsi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də nəzərdə tutulmuşdur.

1997-ci ildə Avropa Valyuta İttifaqı maliyyə sabitliyi haqda pakt qəbul etmişdir. Bu paktda nəzərdə tutulmuşdur ki, üzv ölkələrin hər birində büdcə kəsiri ÜDM-un 3%-dən çox olmamalıdır.

Dinamik iqtisadi inkişaf və istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsi şəraitində istehlakçıların gəliri artır. Gəlirin ildən-ilə artması büdcə sisteminin bütün həlqələrinin gəlirlərinin, həm də xərclərinin artırılmasının əsasını təşkil edir.

Gəlirlər artdıqca xərclərin ümumi artımı ilə yanaşı onun quruluşunun təkmilləşdirilməsi və prioritet istiqamətlərə digər sahələrə nisbətən daha artıq vəsait yönəldilməsi baş verir. Dövlət investisiya xərclərinin artırılması, büdcənin istehsal yönümlülüğünün təmin olunması gələcəkdə büdcə gəlirlərinin artırılmasının əsasını təşkil edir.

Bəzən dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rolunu onun istehsalda rolu və dövlət mülkiyyətinin xüsusi çəkisinin səviyyəsi ilə əlaqələndirirlər. Bu cür qiymətləndirmə dövlətin büdcə-vergi sistemində rolu və dövlət maliyyəsindən səmərəli istifadəsi baxımından düzgün hesab edilə bilməz. Çünki dövlətin iqtisadiyyatda rolu istehsal vasitələri üzərində dövlət mülkiyyətinin səviyyəsinə mütənəsb deyildir. Burada əsas milli gəlirin dövlət maliyyəsi formasında dövlətləşdirilməsi səviyyəsidir. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ÜDM-da dövlət xərclərinin xüsusi çəkisi azalmır, əksinə, artan temp üzrə inkişaf edir. Bu göstərici ABŞ-da 30%, Danimarkada-60%, Fransada-54,6%, Belçikada-53,7% təşkil edir.

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə büdcə xərclərinin tərtibində əsas meyar kimi adambaşına düşən orta xərc normaları və büdcə təşkilatlarının kontingent göstəriciləri əsas götürülür. Aşağı səviyyəli büdcələrin bu norma və normativlərə uyğun tənzimlənməsi yuxarı büdcələrdən ayrılan transfer şəklində verilən maliyyə yardımları vasitəsilə həyata keçirilir. Respublikamızın dövlət büdcəsində ayrı-ayrı regionlarda adambaşına düşən büdcə xərcləri də kəskin fərqlənir.

Mərkəzləşdirilmiş xərclərdən vəsaitlərin ayrılması yerli gəlir və xərclərin tarazlaşdırılması üçün zəruri olsa da, onların yalnız qaytarılmamaq şərti ilə verilməsi məqsədə müvafiq hesab edilə bilməz. Yerli gəlirlərin tamamlanması üçün vəsaitlərin tam həcmdə mərkəzdən daxil olması onların artırılmasında yerli hakimiyyət orqanlarının marağını təmin etmir.

Vəsaitlərin büdcələrarası bölgüsünün elə formaları tapılmalıdır ki, yerli gəlirlərin artırılmasında yerli hakimiyyət orqanlarının maraqları təmin edilsin.

Fikrimizcə, bu məqsədlə dövlət büdcəsinin kəsirinin tam həcmdə mərkəzləşdirilmiş gəlirlərə və xərclərə aid edilməsi praktikasından imtina edilməli, büdcə kəsirinin müəyyən hissəsi yerlərə ötürülməlidir. Kəsirin örtülməsi üçün yerli hakimiyyət orqanları yerli maliyyə mənbələri tapmaq, deməli, regionlarda iqtisadiyyatın inkişafına yardımçı olmaq zərurəti qarşısında qalacaqdır. İlk dövrlərdə isə yerli büdcələrin kəsirini örtmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən büdcə ssudaları ayırmaq olar.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, dövlət maliyyəsi vasitəsilə tənzimləmədə müasir mexanizm və alətlərdən istifadə edən səmərəli idarəetmə strukturu yaratmaqla bu fərqi azaltmaq mümkündür.

Büdcə vəsaitlərinin idarə olunması qənaət rejiminə, xərclərin səviyyəsinin və quruluşunun optimallaşdırılmasına, xərc komponentlərin müasir funksional təhlilinə, real istehsal sahəsinin aktiv iqtisadi artımına yönəldilməlidir. Bu deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dövlət maliyyəsinin səmərəli təşkili və ona sistemlilik xarakterinin verilməsi bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir:

- real istehsal olunan, lakin hesablanmış ödəmələri nəzərə alan hesablaşmaların paralel prinsiplərinin həyata keçirilməsi;

- dövlət idarəetmə orqanları arasında uyğun əməliyyatların həyata keçirərkən gəlir və xərclərin təkrar hesablarının aradan qaldırılması;

- dövlət idarəetmə orqanlarının (gəlirlər, xərclər, borclanma) maliyyələşdirmə üzrə daxili və xarici əməliyyatlarının bir-birindən ayrılması;

- büdcə kəsirinin müəyyən edilməsinin daha səmərəli metodlarının işlənməsi.

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin mühüm obyektini kimi dövlət borcu çıxış edir. Bu zaman dövlət borcunun həcmində və qaytarılmasının uçotu birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırkı vəziyyətdə faktiki ödəmələr xüsusi maraq doğurur. Belə ki, vaxtında qaytarılan bu vəsaitlə dövlət orqanlarının ödəmə qabiliyyəti müəyyənləşdirilir. İqtisadiyyatın digər sahələrində əmtəə və xidmətlərə tələb aktivləşir. Beləliklə, pul-kredit, vergi büdcə sferasında formalaşması, tədiyyə balansının, gəlirlər və xərclər siyasətinin tənzimlənməsi əsas etibarlı ilə faktiki ödəmələri və maliyyə vəsaitlərinin qalıqlarını özündə əks etdirən maliyyə kateqoriyaları səviyyəsində həyata keçirilir. Bu məqsədlə daim Dövlət orqanlarının ödəmələri üzərində maliyyə nəzarət sistemi təkmilləşdirilməsi və eyni zamanda sadələşdirilməlidir.

Belə ki, mövcud büdcə xərcləri sistemi hökumətə yalnız büdcə xərclərinin baş hesabından təşkilatların hesablarına köçürülən maliyyə vəsaitlərinin məqsədli xarakterinə əməl olunmasına demək olar ki, nəzarət edilmir.

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi iqtisadiyyatın digər sektorlarından köklü surətdə fərqlənən funksiyaları yerinə yetirir: gəlirlərin yenidən bölgüsü, dövlət maliyyə siyasətinin aparılması və qeyri-bazar xarakterli xidmətlərin göstərilməsi. Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi haqda informasiyanın əsas hissəsi büdcələrin icrası barədə hesabatlarda, mühasibat hesabatlarında, habelə statistik məlumatlarda toplanılır. Təcrübə göstərir ki, bu informasiya dövlət maliyyəsinin vəziyyəti və istiqamətləri barədə düzgün nəticə çıxarmağa imkan vermir. Maliyyə strukturlarının düzgün qurulması, göstəricilərin azlığı-bunlar dövlət maliyyəsi üzərində nəzarətin təşkilinin mənfi tərəfləridir.

Yaxın gələcəkdə əsas məsələ stabil iqtisadi artımın təmin edilməsidir. Bunun üçün dövlət siyasətini investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəltmək, xüsusi kapital qoyuluşları üçün maksimal əlverişli şərait yaratmaq, xüsusi mülkiyyətçilərin hüquqlarının qorunmasını təmin etmək, idarəetmənin bütün səviyyələrində xərclərə qənaət edilməsinə nail olmaq lazımdır (61).

Dövlət büdcəsinin sağlamlaşdırılması strategiyasının üç əsas istiqamət üzrə həyata keçirilməsi məqsəddə müvafiqdir:

- gəlir bazasının artırılması;
- büdcənin xərc hissəsinə yenidən baxılması;

- büdcə proseduraların sadələşdirilməsi.

Büdcə-vergi strategiyasının əsas istiqaməti həm dövlətin, həm də bazarın digər iştirakçılarının fəaliyyəti üçün fiskal şəraitin təmin edilməsi olmalıdır. Bu zaman vergi islahatlarının əsas məqsədi büdcə gəlirlərinin artırılması ilə yanaşı, istehsalın canlandırılması məqsədi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır.

Büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyini artırmaq üçün özündə aşağıdakıları birləşdirən vergi siyasətinin həyata keçirilməsi vacibdir:

- vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi;
- vergi güzəştlərinə yenidən baxılması və mümkün ləğvi;
- vergidən yayınma hallarına qarşı vergi ödəyicilərinin məsuliyyətlərinin artması və vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi;
- vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi;
- vergi məzənnələrinin aşağı salınması.

Ölkənin büdcə-vergi sisteminin stabilləşdirilməsi üçün vergi güzəştlərinə yenidən baxılması və onların kütləvi ləğvi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zəruri hallarda güzəştlərin ləğvi büdcədən birbaşa ayırmalar vasitəsilə kompensasiya edilə bilər. Bu məqsədlə büdcə-vergi qanunvericiliyinin dəqiqliyini və şəffaflığını təmin etmək zəruridir. Bunun üçün mühasibat uçotu sadələşdirilməsi, məsrəflərin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış tərkibi müəyyən edilməlidir..

Maliyyə vəsaitlərinin məhdud olduğu bir şəraitdə birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməyən və növbəti ildə ixtisara salına bilən xərc maddələrinin bir daha nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

Mühüm əhəmiyyətli xərclər içərisində aşağıdakıları göstərmək olar:

- büdcə xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artan sosial xərclər;
- maliyyələşdirmə səviyyəsi saxlanılan hərbi xərclər;
- məhkəmə sisteminin saxlanılması xərcləri.

Dövlət xərclərinə qənaət məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədmüvafiqdir:

- dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına maliyyələşən orqanların bir-birini təkrarlayan işçi heyətinin bir daha inventarlaşdırılması və ixtisara salınması;
- dövlət borcu xərclərinin optimallaşdırılması;
- kreditor borcların həcmninə tənzimlənməsi.

Fikrimizcə, hazırki şəraitdə maliyyə mexanizminə davamlı müvafiq iqtisadi tənzimləmə və nəzarət alətləri tələb edən yeni elementlər əlavə olunur. Bu mərhələdə dövlət maliyyəsi yenidən bölgü kateqoriyasından transformasiya edilməlidir. Dövlət maliyyəsi, sadəcə olaraq dövlətin fiskal təminatı funksiyasını yerinə yetirməməlidir. O, həmçinin təkrar istehsal prosesinin potensialının dinamik inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması və onun qısa müddətdə həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

III Fəsil. Azərbaycanada dövlət xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi yolları

3.1.. Dövlət büdcəsinin kassa icrasının səmərəli təşkilində Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin vəzifələri və rolu

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirir.

Agentlik vəzifə və hüquqlarını Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində bilavasitə rayon və şəhər üzrə maliyyə idarələrinin və şöbələrinin xəzinədarlıq strukturları və regional (zona) xəzinədarlıq orqanları vasitəsilə həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin strukturuna Agentliyin mərkəzi aparatı və Bakı şəhərində yerləşən 1-12 saylı Xəzinədarlıq İdarələri daxildir,

Bir çox dövlətlərdə ölkənin iqtisadi vəziyyətindən, tarixi və mədəni amillərdən, iqtisadiyyatın idarəedilməsi məsələləri üçün məsuliyyət daşıyan qurumun imkan və qabiliyyətindən asılı olaraq xəzinədarlığa büdcə və maliyyənin idarə edilməsinin ümumi makroiqtisadi siyasət həddində büdcə və vergi siyasətinin hazırlanması, büdcənin tərtib edilməsi, büdcənin icrası, büdcənin icrası ilə əlaqədar olan maliyyə əməliyyatları, büdcənin icrası üzrə əməliyyatların uçotu və maliyyə informasiya sistemi, auditor xidməti kimi əsas funksiyaları həvalə edilir.

Agentliyin saxlanma xərcləri və fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin vəsaiti və qanunvericiliklə nəzərdə tutulan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir.

Agentliyin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

- büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə qabaqcadan dövlət (büdcə) öhdəlikləri götürür və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditor borclarının ödənilməsini həyata keçirir;

- dövlət büdcəsinin icrasını yerinə yetirməklə büdcə gəlirlərinin büdcəyə daxilolmasını və xərclərinin vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq ünvanlı istifadəsini təmin edir;

- dövlət xəzinədarlığının inkişafını, vahid xəzinə hesabının idarə edilməsini və bu hesabdən vəsaitin silinməsinə sərəncam verilməsini təmin edir və s;

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

- hər il növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələrinin və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəricilərinin hazırlanmasında iştirak etmək, büdcənin icrasına dair hesabat sənədlərini hazırlamaq və dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirmək;

- dövlət büdcəsinin icrası üzrə xəzinə əməliyyatlarının uçotu və hesabatı işlərinin təşkilinə metodiki rəhbərliyi həyata keçirmək;

- dövlət büdcəsinə bütün daxilolmalar, büdcədən kənar haqlar (ödənişlər), büdcədən kənar dövlət fondları (Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun gəlirləri, əməliyyat xərcləri, beynəlxalq banklarda və digər maliyyə institutlarında vəsaitin yerləşdirilməsi ilə bağlı xərclər istisna olmaqla), məqsədli büdcə fondları, dövlət büdcəsinin kəsirinin bağlanması üçün dövlət təminatı ilə alınmış kreditlər üzrə maliyyə əməliyyatlarını və digər dövlət maliyyə əməliyyatlarını qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq həyata keçirmək;

- büdcəyə daxilolmaların vəziyyətindən asılı olaraq və büdcə kəsiri nəzərə alınmaqla (müdafiə olunan xərc maddələri istisna olmaqla) təsdiq edilmiş dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş xərcləri maliyyələşdirmək;

- dövlət büdcəsi vəsaitinin idarə edilməsinin, o cümlədən mərkəzləşdirilmiş xərclər üzrə nəzərdə tutulmuş resurslardan istifadənin səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə maliyyə planlaşdırılmasını həyata keçirmək;

– müəyyən olunmuş qaydada, lakin dövlət büdcəsinin təsdiq olunmuş göstəricilərindən artıq olmamaq şərtilə büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlik götürmək, bu öhdəliklər çərçivəsində alınmış mal, iş və xidmətləri xəzinə uçotuna qəbul etmək və kassa xərcləri aparmaq;

– ehtiyat fondlarından vəsaitin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müəyyən etdiyi təyinatlar üzrə yönəldilməsini təmin etmək;

– dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların sifarişi və məxaric cədvəllərinə əsasən onların xərc smetalarında nəzərdə tutulmuş vəsait həddində maliyyələşməsinə həyata keçirmək;

– dövlət büdcəsində büdcə kəsirinin örtülməsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyələşmə mənbələrindən istifadə etmək;

– dövlət maliyyəsindən istifadə sahəsində şəffaflığı təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən maliyyələşən bütün idarə, müəssisə və təşkilatlar üzrə maliyyə əməliyyatlarının müvafiq uçot qaydalarına uyğun uçotunu aparmaq;

– dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatın layihəsini və icmal hesabatı hazırlamaq;

– dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üzrə ayrılan vəsaitlərdən təyinatı üzrə istifadə olunmasına, habelə büdcədən kənar vəsaitlərin təsdiq edilmiş smetaya uyğun istifadəsinə dövlət büdcəsinin kassa icrası prosesində cari nəzarəti həyata keçirmək;

– rayon, şəhər üzrə maliyyə idarələrinin və şöbələrinin xəzinədarlıq strukturlarında və regional (zona) xəzinədarlıq orqanlarında xəzinə işlərinin müvafiq qaydalara uyğun qurulmasına, büdcə vəsaitinin hərəkətinin xəzinə hesablarında düzgün əks etdirilməsinə, mövcud kredit resursu və büdcə limiti həddinin gözlənilməsi prinsipinə əməl edilməsinə, ödəniş üçün əsas olan təsdiqedicilər sənədlərin mövcud qanunvericiliyə uyğunluğuna operativ nəzarəti təmin etmək;

– xəzinə işlərinin normativ sənədlərin tələblərinə uyğun təşkilinin və aparılmasının icra vəziyyətini yoxlamaq;

– qabaqcıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla, Agentliyin fəaliyyətində elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiq edilməsini təmin etmək;

– Agentlik tərəfindən xidmət göstərilən büdcə təşkilatları ilə rayon, şəhər üzrə maliyyə idarələrinin və şöbələrinin xəzinədarlıq strukturları və regional (zona) xəzinədarlıq orqanları arasında hərəkət edən maliyyə resurslarının dövrü üzləşdirilməsini həyata keçirmək;

– qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət sirrinin və məxfilik rejiminin qorunması üçün zəruri tədbirlər, habelə fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun təhlükəsizlik tədbirlərini görmək;

– rayon, şəhər üzrə maliyyə idarələrinin və şöbələrinin xəzinədarlıq strukturlarının və regional (zona) xəzinədarlıq orqanlarının proqram vasitələri ilə təmin olunmasına əməli köməklik göstərmək;

– büdcə təşkilatları tərəfindən alınan mal, iş və xidmətləri xəzinə hesab kitablarında uçota almaq;

– dövlət xəzinədarlığının idarəedilməsi sahəsində normativ tənzimləmənin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təkliflər vermək.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi öz vəzifələrini yerinə yetirmək üçün aşağıdakı hüquqlara malikdir:

– mərkəzləşdirilmiş xərclərin kassa icrası prosesində öz səlahiyyətləri daxilində cari nəzarətin həyata keçirilməsi, maliyyə planlaşdırılması və dövlət büdcəsindən xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün büdcə təşkilatlarından zəruri sənədləri almaq;

– dövlət büdcəsinin icrası ilə əlaqədar olaraq yerli və ya mərkəzləşdirilmiş xərclərdən maliyyələşən nazirlik, komitə, şirkət, baş idarə və idarələrdən hesabatların vaxtında təqdim edilməsini tələb etmək və onları icmallaşdırmaq;

– rayon, şəhər üzrə maliyyə idarələrinin və şöbələrinin xəzinədarlıq strukturlarının və regional (zona) xəzinədarlıq orqanlarının xəzinə əməliyyatlarının

aparılmasına bank xidməti göstərilməsi üçün müvafiq qaydada seçilmiş Agent-Banklarda tranzit hesabları açmaq;

– ayrılmış büdcə vəsaitinin təyinatı üzrə xərclənməməsi aşkar olunduğu, habelə vəsaitin xərclənməsinə dair müvafiq hesabatlar təqdim edilmədiyi hallarda müvafiq büdcə təşkilatının rəhbərliyini xəbərdar etməklə, həmin təşkilatın maliyyələşdirilməsinin məhdudlaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təkliflər vermək;

– qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə qərarlarına və hüquq mühafizə orqanlarının müraciətlərinə əsasən idarə, müəssisə və təşkilatlarda aparılan təftiş və yoxlamalarda, habelə bu təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlilində iştirak etmək;

– dövlət büdcəsindən və Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlara bank hesabı açmaq və ya belə hesabdan istifadə etmək üçün yazılı icazə vermək, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada əvvəllər verdiyi icazəni geri çağırmaq;

– büdcə təşkilatlarından və dövlət büdcəsindən maliyyə yardımları alan digər təşkilatlardan həmin vəsaitlərdən istifadə barədə, müəyyən olunmuş qaydada, aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla funksional, iqtisadi və təşkilati təsnifat üzrə hesabatlar almaq;

– fəaliyyət göstərdiyi sahə üzrə dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarına, fiziki və hüquqi şəxslərə zəruri məlumatlar (sənədlər) barədə sorğu vermək və onlardan belə məlumatları (sənədləri) almaq;

3.2. Respublikamızda yaradılmış xəzinədarlıq sisteminin inkişaf istiqamətləri

Müstəqillik dövründə respublikamızda maliyyə sistemində böyük nailiyyətlər qazanılmışdır. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində yaradılmış xəzinədarlıq sistemi

hal-hazırda uğurla inkişaf edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 04 oktyabr 1995-ci il tarixli “Azərbaycanda dövlət xəzinədarlığının yaradılması haqqında” Fərmanı ilə ölkəmizin malik olduğu maliyyə resurslarından düzgün istifadə edilməsi məqsədilə maliyyə sistemində xəzinədarlığın tətbiqinin hüquqi bazası yaradılmış, bünövrəsi qoyulmuşdur. Bundan sonra ardıcıl olaraq müxtəlif mərhələlərlə xəzinədarlığın bütün respublikanı əhatə etməsi üçün məqsədyönlü fəaliyyətə başlandı. Fərmanın icrası olaraq 01 yanvar 1997-ci il tarixdən respublikada Xəzinədarlıq sisteminin I mərhələsi tətbiq edildi. Bu mərhələdə maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti və uçotu büdcə təşkilatlarının malik olduqları bank hesabları ilə yanaşı paralel olaraq xəzinə hesabları vasitəsi ilə də aparılırdı.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 may 1997-ci il tarixli 568 sayılı “Azərbaycan Respublikasında dövlət xəzinədarlığının fəaliyyətinin tənzimlənməsi haqqında” Sərəncamına uyğun olaraq Xəzinədarlıq sisteminin II mərhələsi respublikada tətbiq olunmağa başladı, zəruri tədbirlər həyata keçirildikdən sonra Sərəncamda qoyulmuş vəzifələri yerinə yetirmək məqsədi ilə Maliyyə Nazirliyi mərhələlərlə Xəzinədarlıq sisteminin tətbiq edilməsi 01 iyun 1997- ci il tarixdən xəzinədarlıq rəsmi maliyyə sistemi kimi respublikada başladı və 1997-ci ilin noyabr ayında respublikanın bütün ərazisində Xəzinədarlığın II mərhələsinin tətbiqi başa çatdırıldı. Bu mərhələnin mahiyyəti dövlət maliyyə vəsaitlərindən istifadə olunmasının səmərəli mexanizmini formalaşdırmaq, bu vəsaitlərin birbaşa son təyinatına çatdırılmasını və bununla bağlı maliyyə əməliyyatlarının yalnız vahid xəzinə hesabı vasitəsilə aparılmasını təmin etmək idi. Maliyyə Nazirliyi əldə edilmiş nailiyyətlərin daha da möhkəmləndirilməsi, Xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi, məxaric əməliyyatlarının fasiləsiz maliyyələşdirilməsi, büdcə təşkilatlarında öhdəliklər əsasında faktiki xərclərə nəzarət edilməsini təmin etmək məqsədilə 01 yanvar 1999-cu il tarixdən respublikamızda Xəzinədarlıq sisteminin III mərhələsinin tətbiqinə başladı. Respublikamızda yaradılan xəzinədarlıq sistemində büdcənin icrası prosesinin yuxarıda qeyd olunan mərhələlərində nəzarət mexanizminin yaradılması həm də

büdcə prosesində borclanmanın daha mükəmməl idarə edilməsi, maliyyə resurslarından səmərəli istifadə etməklə ən vacib dövlət ödənişlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsini şərtləndirir. Məhz qeyd olunan məqsədə çatmaq üçün 01 avqust 2000-ci il tarixdən xəzinədarlıq sisteminin IV mərhələsi-büdcə təşkilatları tərəfindən alınmış malların (iş və xidmətlərin) xəzinə uçotunun qurulması tətbiq edilmişdir.

İnformasiya Texnologiyaları sahəsində ölkəmizdə aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasətin, bu sahədə əldə olunan nəticələrə uyğun olaraq Xəzinədarlıq vasitəsilə büdcə xərclərinin icra mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə şəffaflığın artırılması, dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin avtomatik uçotunun qurulması, büdcə daxilölmələrinin daha səmərəli istifadə edilməsinin təmin edilməsi, məlumatların daha operativ emal edilməsi məqsədilə Xəzinədarlığın İdarəedilməsinin İnformasiya Sisteminin yaradılması layihəsi həyata keçirilir.

2006-cı ildən isə Binəqədi, Xətai, Gəncə və Xaçmaz Yerli Xəzinədarlıq Orqanları üzrə əməliyyatlar XIİS vasitəsilə həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi yaradılmışdır. Yeni yaradılmış qurumun fəaliyyətinin əsas prioritetlərindən biri də göstərilən xidmətin maksimal dərəcədə avtomatlaşdırılması və elektron hökumət çərçivəsində digər dövlət qurumları ilə inteqrasiya edilməsidir. XIİS-in tətbiqi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi tərəfindən həyata keçirilən maliyyə islahatlarının ən vacib tərkib elementlərindən biridir və burada ən

başlıca məqsəd real vaxt rejimində əməliyyatların vahid xəzinə hesabı vasitəsilə icrasını təmin etməkdir.

Hal-hazırda Bakı şəhəri üzrə 5 saylı (keçmiş Qaradağ) xəzinədarlıq idarəsi istisna olmaqla bütün xəzinədarlıq idarələri, Gəncə, Xaçmaz və Abşeron Yerli Xəzinədarlıq Orqanları xəzinə əməliyyatlarını real vaxt rejimində həyata keçirir və bu da Dövlət büdcəsinin icrasının 80-85%-ni təşkil edir. Eyni zamanda, 2011-ci ilin iyul ayından Bakı şəhəri üzrə bütün vergi daxilolmalarının avtomatik emalı məqsədilə Mərkəzi Bankın Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi XIIS-lə inteqrasiya olunmuş, hər iş gününün sonunda bütün vergi daxilolmaları elektron şəkildə qəbul olunur, avtomatik emal edilərək Vergilər Nazirliyinə ötürülür. Yaxın gələcəkdə bütün büdcə və büdcədən kənar daxilolmaların avtomatik emalı nəzərdə tutulur.

İnformasiya Sisteminin tətbiqi maliyyə əməliyyatlarının avtomatlaşdırılmasına, risklərin və pul vəsaitlərinin səmərəli idarə olunması ilə yanaşı, həm də şəffaflığın təmin olunmasına və neqativ hallara şərait yaradan amillərin aradan qaldırılmasına kömək olacaqdır.

"Xəzinədarlığın idarə edilməsinin informasiya sistemi" Azərbaycan ərazisində maliyyələşdirmədən başlayaraq real zaman rejimində hesabatların alınmasınadək, yəni həyata keçirilən bütün xəzinədarlıq əməliyyatlarının, həmçinin IPSAS əsasında işlənilib hazırlanmış milli standartlara uyğun mühasibatlıq uçotu əməliyyatlarının aparılmasını təmin edir.

Büdcə təşkilatlarında və büdcədən maliyyələşdirilən təşkilatlarda maliyyə və mühasibat uçotu hesabatlarının mərkəzləşdirilmiş qaydada, bulud texnologiyaları əsasında aparılmasını təmin edən FARABI sistemi Azərbaycanın maliyyə sistemində SINAM şirkəti tərəfindən tətbiq olunur.

XIIS-in bütün respublika üzrə yayılmasının başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Eyni zamanda, Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsinin icrası barədə məlumatların beynəlxalq standartlara uyğun emal olunması və təhlili

sahəsində işləri həyata keçirir. Belə ki, büdcədən ayrılan vəsaitlər üzrə hesabatlar yeni təsdiq olunmuş milli hesabat standartlarına uyğun işlənir.

Bununla yanaşı, 2011-ci ilin sentyabr ayında Beynəlxalq Valyuta Fondunun texniki missiyası ilə bərabər dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin son üç il üzrə göstəriciləri Dövlət Maliyyə Statistikasına uyğunlaşdırılmış və həmin göstəricilərin Maliyyə Nazirliyinin rəhbərliyinə rəsmi təqdim olunmasından və məqbul hesab edilməsindən sonra Valyuta Fondunun hər il dərc etdiyi və bütün üzv ölkələrin göstəricilərini əhatə edən maliyyə kitabına daxil edilməsi planlaşdırılmışdır. Bu istiqamətdə işlər davam etdirilir və göstəricilərin rüblük emalı və dərc olunması gözlənilir.

Xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Dünya Bankı tərəfindən təsis edilən və Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropanın 22 ölkəsinin üzv olduğu PEMPAL Proqramı həyata keçirilir. Maliyyə Nazirliyindən verilən məlumata görə, 2005-ci ildə təsis olunan PEMPAL proqramının məqsədi dövlət maliyyə idarəetməsi üzrə bilik və təcrübə mübadiləsi vasitəsilə maliyyə qurumlarının əməkdaşlarının ixtisasını artırmaqdır.

Proqram çərçivəsində keçirilən tədbirlər zamanı Azərbaycanın Maliyyə Nazirliyində son dövrdə aparılan islahatlar, həmçinin Xəzinədarlığın İnformasiya İdarəedilməsi Sistemi və FARABİ Sistemi (büdcə təşkilatları üçün mərkəzləşmiş mühasibat proqramı) çox yüksək qiymətləndirilib və böyük marağa səbəb olub.

Hazırda Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyində büdcə təşkilatlarına göstərilən elektron xidmətlər genişləndirilir və Xəzinədarlığın İnformasiya İdarəetmə Portalı vasitəsi ilə sənəd dövriyyəsinin təşkili üzrə pilot layihələr uğurla başa çatdırılır.

Nəticə

Respublikamızın iqtisadiyyatında son illərdə aparılan islahatlar maliyyə sistemindən də yan keçməmişdir. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq müstəqillik dövründə mövcud sistemin olduğu kimi qalması maliyyə vəsaitlərinin optimal idarə olunmasına maneçilik törədirdi. Eyni zamanda Respublikamızda beynəlxalq maliyyə institutlarının köməyi ilə iqtisadi imkanlar təhlil edilməklə onların idarəetmə strukturlarında da əsaslı dəyişikliklərin aparılması zəruriyyətinin mövcudluğu sübut edildi. Bu baxımdan dövlət büdcəsinin layihəsini və icrasını tənzimləyən «Dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi, Dövlət büdcəsinin təsnifatının təkmilləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin makroiqtisadi göstəricilərə müvafiq proqnozlaşdırılması, vergi ödəyicilərinin vergi yükünün azaldılması, Vergi Məcəlləsinin və «Dövlət rüsumu haqqında» Qanununun qəbulu və tətbiqi, «Büdcə sistemi haqqında» Qanunun yeni variantda işlənilib hazırlanması, büdcənin kassa icrasını həyata keçirən yeni strukturun xəzinədarlıq sisteminin tətbiq edilməsi və buna uyğun olaraq normativ sənədlərdə dəyişikliklər və onların yeni məzmununda hazırlanması aparılan islahatların bariz nümunəsidir.

Xəzinə anlayışı iqtisadiyyat üçün heç də yeni məfhum deyildir. Xəzinə fəaliyyətinin tarixi qədim dövrlərə – ilkin dövlətlərin yaranması dövrlərinə gedib çıxır. Belə ki, dövlətlərin yaşayış müdafiə olunması üçün əhalidən yığılan bütün vergilər bütövlükdə xəzinədarlığa toplanılırdı. Bu dövrlərdə iqtisadiyyat məhz bu xəzinədarlıq vasitəsilə idarə olunurdu. Hər bir sahə üçün buradan pul ayrılır və nəzarət edilirdi. Dövlətlərin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə xəzinədarlıq sistemi də öz təkmilləşmə mərhələsini keçmişdir. Bu mərhələdə xəzinədarlıq sistemi xeyli genişlənmiş və iqtisadiyyatın yeni-yeni sahələrini əhatə etməyə başlamışdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı sistemində xəzinədarlığın mahiyyəti bir qədər dəyişmiş və daha geniş münasibətlər sistemi olan bazar münasibətlərini özündə əks etdirməyə başlamışdır. Xəzinədarlıq tarixi mahiyyətini bir qədər dəyişsə də, öz funksiyalarını yerinə yetirməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında fərmana əsasən, Maliyyə Nazirliyi yanında Baş Dövlət Xəzinədarlığının bazasında Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi yaradılıb. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bütün bu həyata keçirilən tədbirlər büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə qabaqcadan Dövlət (büdcə) öhdəlikləri götürməsinə, bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditor borclarının ödənilməsinə həyata keçirməsinə, Dövlət büdcəsinin icrasını yerinə yetirməklə büdcə gəlirlərinin büdcəyə daxil olmasını və xərclərinin vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq ünvanlı istifadəsinə, Dövlət xəzinədarlığının inkişafına, vahid xəzinə hesabının idarə olunmasına şərait yaradacaqdır.

Respublikamızda dövlət xəzinədarlıq sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər aşağıdakılara şərait yaradacaq:

- bütün növ maliyyə əməliyyatlarının icrasına və hərəkətinə operativ nəzarət imkanını təmin edir;
- büdcə təşkilatları tərəfindən yaradılan kreditor borclarının həcmi, strukturunu, dinamikasını və xərc maddələri üzrə borcların yaradılma intensivliyini müəyyənləşdirməyə imkan verir;
- debitor borclara dair zəruri məlumatların əldə olunması ilə yanaşı onların vaxtında örtülməsini izləməyə şərait yaradır;
- büdcə təşkilatlarında dövlət vəsaitlərindən səmərəli istifadə edilməsi üzərində maliyyə intizamını və uçot-hesabat işlərinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı yeni informasiya texnologiyası əsasında idarəetmə təcrübəsinin formalaşmasına şərait yaradır;
- bütün maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı onların arxivləşdirilməsi, habelə bu əməliyyatların hərəkətinin sistem tərəfindən izlənilməsi dövlət maliyyəsi üzrə onların həyata keçirilməsində aşkarlığın təmin olunmasına münbit zəmin yaradır;

➤ büdcə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyini artırmaq üçün geniş təhlil imkanı yaradır, istənilən təsnifat kodu (təşkilati, funksional, iqtisadi və s.) üzrə məlumatların dərhal əldə edilməsinə imkan verir;

➤ büdcə vəsaitlərinin hərəkəti və istifadəsi üzrə hesabatların standart formada və avtomatik tərtib edilməsinə imkan verir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasını Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” Qanunu. Bakı, 2004
3. “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il tarixli fərmanı
4. Azərbaycan Respublikasında Xəzinədarlıq sisteminin 1 mərhələsinin tətbiqi üçün metodik vəsait (H.X.Əsədov, S.T.Talıbov, N.İ.Fərəcov) Bakı 1997
5. Azərbaycan Respublikasında Xəzinədarlıq sisteminin tətbiqi Qaydaları (II mərhələ) Bakı 2000
6. Dövlət büdcəsinin xərcləri üzrə öhdəliklərin qəbul olunması haqqında Təlimat. Bakı 2000
7. “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu və onun tətbiq edilməsi ilə əlaqədar qüvvəyə minmiş normativ-hüquqi aktların toplusu. Bakı, 2010
8. “Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlarda büdcə təşkilatları üçün Milli Mühasibat Uçotu Standartlarına uyğun olaraq mühasibat uçotunun təşkili və aparılmasına dair təlimat”. Bakı, 2012
9. “A.R.Vahid büdcə təsnifatı”. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 149 №-li Qərarı. Bakı, 06.10.2004
10. Prof. D.A.Bağirov, prof. M.X.Həsənlı “Maliyyə” (dərs vəsaiti). Bakı, 2011
11. B.A.Xankişiyeu ““Büdcə uçotu və hesabatı” dərs vəsaiti. Bakı, 2013
12. B.A.Xankişiyeu “Maliyyə orqanlarında büdcə uçotu və nəzarəti” (dərs vəsaiti). Bakı, 1996
13. B.A.Xankişiyeu, B.İ.Babayev, Ş.H.Əliyev “Büdcə və elmi idarələrdə mühasibat uçotu” (dərs vəsaiti). Bakı, 1996
14. B.A.Xankişiyeu, M.M.Mirzəyev “Dövlət maliyyəsi”. Bakı, 1998
15. B.A.Xankişiyeu “Büdcə uçotu” (dərs vəsaiti). Bakı, 2000
16. B.A.Xankişiyeu “Maliyyə nəzarəti” dərs vəsaiti. Bakı, 2002

17. B.A. Xankişiyev “Büdcə prosesi və büdcə təşkilatı” (dərs vəsaiti). Bakı, 2002
18. M. Novruzov, E. İbrahimov “Büdcə sistemi” (dərslik). Bakı, 2012
19. Ş.Ş. Bədəlov, R. B. Məhərrəmov, F. Ə. Qurbanov “Büdcə sistemi” (dərslik). Bakı, 2003
20. H. X. Əsədov, S. T. Talıbov “Dövlət xərclərinin idarə edilməsi və xəzinədarlığın təşkili problemləri”. Bakı, 2005
- 21.. С.Г. Борисова “Бухгалтерский учет в бюджетных организациях.” Учебное пособие. Москва, 2007
- 22.. В.Ф. Палий “Теория бухгалтерского учета: современные проблемы”. Москва, 2007
23. www.maliyye.gov.az